

BOEKEN

De verborgen geschiedenis van de overwinnaars

Het Fernand Braudelcentrum in New York is zowat het mekka van het wereld-systeem denken. Dit centrum is goed voor een jaarlijkse stroom aan degelijke maar vaak controversiële publikaties. Het laatste boek van Giovanni Arrighi, één van de tenoren van het centrum, vormt daarop geen uitzondering. Hij brengt een machtige synthese van zeshonderd jaar moderne wereldgeschiedenis. Zijn ordening van het historisch materiaal is origineel, helder en overtuigend.

Het is een interdisciplinaire studie waarin geschiedenis, politieke geografie en economie op elkaar worden betrokken. Aan de twee klassieke dimensies, tijd en ruimte, voegt hij een derde toe, het kapitaal. Zo ontwikkelt hij de dialectiek tussen territorialiteit en kapitaaislogica doorheen de tijd. Meer concreet beschrijft en bestudeert hij de genealogie van het kapitaal om zicht te krijgen op de huidige ontwikkeling ervan en een eventuele te verwachten evolutie. Zijn focus is echter doelbewust beperkt gehouden. In navolging van Fernand Braudel onderscheidt hij drie lagen in de economie. De meeste zichtbare en daarom gekende en bestudeerde laag is de markt. Daaronder bevindt zich een andere veel minder doorzichtige laag, het "materiële bestaan", een term waarmee Braudel zelf niet gelukkig was. Deze laag, de eerste, is zowat de informele sector van de economie. Boven de tweede laag, die van de markt dus, bevindt zich nog een derde laag. Het gaat hier over geprivilegieerde groepen en actieve lagen die het handelsverkeer naar hun hand zetten en de gevestigde gang van zaken zonodig omverwerpen. Deze zone van duisternis aan de bovenkant van de glasheldere markteconomie, is voor Braudel het domein bij uitstek van het kapitalisme. Het is de sfeer waar het kapitaal zich organiseert binnen en boven op de markt en niet zelden *tegen* de markt in. De eerste twee

lagen zijn zeer oud. De vraag is dan hoe en wanneer het kapitalisme ontstond bovenop deze twee lagen. Het antwoord is volgens Arrighi, in navolging van Braudel, niet te zoeken in de proliferatie van kapitalistische bedrijfjes in Europa, want die waren er al zeer vroeg, zelfs al tijdens de middeleeuwen en niet alleen in Europa. Evenmin moet men het zoeken bij het opkomend industrialisme. Volgens Arrighi moet men de opkomst van het kapitalisme dat de wereld op een snelle en drastische wijze heeft herschape(n), verklaren door de unieke fusie van staat en kapitaal of door de wederzijdse versterking van territoriale macht en kapitaalslogica. Zijn onderzoek betreft dan ook twee interdependente hoofdprocessen van de moderne wereldgeschiedenis: de creatie van het systeem van nationale staten en de formatie van het wereldwijd kapitalistisch systeem. Vandaar de ondertitel van het boek: 'Money, Power, and the Origins of Our Times'. Binnen deze genealogie van het interstatelijk en kapitalistisch wereld-systeem beperkt Arrighi zich tot de bovenlaag, de derde laag. Daar bevinden zich de "commanding heights", die een territoriale macht verbinden met een accumulatie-regime. Met dat laatste bedoelt hij de strategieën en structuren waardoor deze leidende kapitalistische instanties de expansie of herstructurering van de wereldeconomie gepromoot, georganiseerd en gereguleerd hebben, of door dewelke ze ervan hebben geprofiteerd. Het ontwikkelingsproces van het kapitaal verliep dus niet blind of vanzelf, vanuit de werking van de markt. Integendeel, het proces werd en wordt sterk gestuurd. Deze achtereenvolgende sturing maakt precies zijn onderzoeksobject uit. Hij beschrijft met andere woorden de geschiedenis van achtereenvolgende overwinnaars van de interstatelijke-economische heerschappij. Dat betekent o.a. dat er in zijn boek nauwelijks over klassenstrijd of bijvoorbeeld over de Noord-Zuidverhoudingen te vinden is. Dat kan de verkeerde indruk wekken dat zijn verhaal defaitistisch of deterministisch zou zijn.

De dubbelsporigheid van territorialiteit en kapitaal levert hem twee invalshoeken op. Vanuit de eerste invalshoek gaat hij op zoek naar de drie achtereenvolgende hegemonieën: de Republiek van de Nederlanden, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten (hoofdstuk 1). Vanuit de tweede invalshoek komen vier achtereenvolgende 'systeem accumulatie-cycli' te voorschijn: een Genuese, een Nederlandse, een Britse en een Noord Amerikaanse (hoofdstuk 2-4). Elke nieuwe hegemonie legt telkens een nieuwe wereldorde op, vernietigt het oude accumulatie-regime en transformeert het wereld-systeem op een ingrijpende wijze. Deze ontwikkeling verloopt niet rechtlijnig, maar terzelfdertijd voorwaarts en achterwaarts. Het is een proces dat zich slingert doorheen tegenstellingen: staat versus kapitaal, markt versus plan, materiële expansie versus financiële expansie, kosmopolitisme-imperialisme versus cor-

poratisme-nationalisme, enz. Deze tegenstellingen creëert het systeem zelf. De slingerbeweging reflecteert het zelfbeperkend en dialectisch karakter van de organisationele vernieuwingen die het proces van kapitaal-accumulatie hebben voortgestuwd. Deze dialectische ontwikkeling wordt bovendien gekenmerkt door een gestadige expansie en groei van complexiteit. Arrighi hanteert hier m.a.w. het klassieke Hegeliaans-marxistisch schema van 'ontwikkeling doorheen tegenstellingen'. Zijn diverse dialectische spanningsverhoudingen zijn uiteindelijk te herleiden tot de reeds genoemde dialectiek tussen territorialiteit en kapitaaislogica. De combinatie en oppositie van beide polen, plus de groeiende schaal en complexiteit zijn voor hem de centrale aspecten van de evolutie van het modern interstatelijk kapitalistisch wereld-systeem.

Samengevat. Aan de ene kant heeft het moderne wereld-systeem zich ontwikkeld en is het geëxpandeerd op basis van terugkerende fundamentele herstructureringen die geleid en gestuurd werden door achtereenvolgende staten (p. 30-31). Aan de andere kant is de ontwikkeling van het historisch kapitalisme gebaseerd op de formatie van steeds krachtiger kosmopolitisch-imperialistische of corporatistisch-nationalistische blokken van gouvernementele blokken of business-organisaties die in staat waren de functionele en ruimtelijke reikwijdte van de kapitalistische wereldeconomie te vergroten en te verdiepen (p. 220).

Deze achtereenvolgende cycli worden nu met de voortschrijdende ontwikkeling van het kapitaal steeds korter, terwijl zoals gezegd de expansie steeds verder toeneemt. Zo komt de auteur tot de vraag of dit wereld-systeem in zijn geheel niet zijn ultieme limiet heeft bereikt. Is er anders gezegd een nog grotere wereldmacht of krachtiger accumulatie-regime nogelijk dat de actuele inter-kapitalistische strijd en systeem-chaos kan doen stoppen, en er bovendien in slaagt het wereld-systeem te reconstitueren d.m.v. een nieuwe combinatie van territoriale macht en accumulatie-regime op een nog hoger niveau. Een antwoord zoekt hij in de richting van het Japanse wonder met zijn geïntegreerde Aziatische achtertuin. Daartoe onderzoekt hij hoe de spectaculaire groei en vitaliteit van deze regio een integraal element is van de contradicties van het vigerende Noordamerikaanse territoriaal- en accumulatie-regime (Epiloog). Op de laatste bladzijden waagt hij zich aan een drietal toekomstscenario's die alle drie neerkomen op het einde of het beëindigen van dit zeshonderdjarig wereld-systeem. Een leuk of dramatisch vooruitzicht naargelang je het interpreteert.

Men kan zich natuurlijk afvragen of dit niet de zoveelste voorspelling van het 'definitieve en finale einde van het kapitalisme' is, of een rationeel onder-

bouwd 'fin de siècle' gevoel. Dat zal uiteraard de geschiedenis zelf moeten uitwijzen. Het is in elk geval historisch gebleken dat elke beschaving of wereld-systeem een eindig en voorbijgaand karakter had. Of wij *nu* het begin van het einde meemaken is natuurlijk een andere vraag. Toch lijkt mij de argumentatie van Arrighi sterk, overtuigend en minstens inspirerend.

Arrighi is ongetwijfeld een wereld-systeem denker. Dat belet hem echter niet af te wijken van een aantal fundamentele beginselen van dit denkkader. Zo bijvoorbeeld breekt hij met de tijdsindeling op grond van 'Kontratieffs'. Ook sneuvelen een aantal marxistische uitgangspunten. In zijn benadering wordt bijvoorbeeld aan de circulatiesfeer (handel) een groter gewicht toegekend dan aan de produktiesfeer. Ook aan de ontwikkeling van produktiekrachten als motor van de geschiedenis hecht hij niet veel belang. Hij maakt voluit gebruik van marxistische schema's maar wendt ze creatief aan en breidt ze uit waar hij het nodig acht. Voor hem is de motor van de geschiedenis de kapitaal-accumulatie, in samenhang met territoriale macht. Deze accumulatie, die klassiek wordt verklaard vanuit de produktiesfeer, wordt bij hem uitgebreid tot de financiële en commerciële sfeer. Deze drie sferen worden op gelijke hoogte behandeld, hetgeen voor traditionele marxisten wat bevreemdend klinkt. Verder wordt het logisch schema van Marx $G - W - G'$ (*geld* --> *waren* --> *geld*+) bij hem getransformeerd tot een historisch schema. Elke cyclus bevat een fase van materiële expansie ($G - W$) die wordt gevolgd door een fase van financiële expansie ($W - G'$). Ook brengt hij een verfijning aan van de 'imperialisme-theorie' van Lenin door ze te plaatsen in de hogervermelde dialectiek tussen staats-monopolie kapitalisme (Duitsland) en kosmopoliet financieel-kapitalisme (Groot-Brittannië). Tenslotte slaagt hij erin om de 'fase van de primitieve accumulatie' beter historisch en systematisch in kaart te brengen dan bij Marx het geval was. Het 'hoofdstuk over het geld' uit de 'Grundrisse' is eerder moralistisch van aard en nog vrij abstract; de hoofdstukken en paragrafen over geld in 'Zur Kritik der Politischen Ökonomie' en in 'Das Kapital' vormen geen echt geïntegreerd geheel met de verdere uiteenzetting over het kapitaal. Bij Arrighi krijgt de fase van het handelskapitalisme een volwaardige plaats in zijn opbouw, wordt ze gelieerd aan historische feiten en werkt hij een schema uit dat van toepassing is op het gehele verloop van de kapitaalsontwikkeling. Hij presenteert een uniform dialectisch schema dat ook van toepassing is op het prille begin en de oorsprong van het kapitalisme. Waar Marx' dialectiek- naar diens eigen zeggen in de 'Grundrisse' - voor de beginfase vaak een idealistisch en speculatief karakter bezit, is deze bij Arrighi historisch en materialistisch van aard.

Wij diepen dit laatste punt nog even verder uit. Het gevaar van elke dialectische beschrijving of periodische opvatting van het historisch verloop, is niet alleen het idealisme, maar ook de reductie van geschiedenis tot een logica, wat neerkomt op het selecteren en filteren van die feiten die passen in een vooropgesteld stramien. Zo een reductie leent zich ook prima voor een deterministische lezing van de wereldgeschiedenis. Is dit het geval bij dit boek? Op het eerste gezicht wel. Je krijgt de indruk dat het verleden volgens een ijzeren wetmatigheid verloopt. De achtereenvolgende fasen verlopen volgens een voorspelbaar patroon, contingente factoren spelen schijnbaar nauwelijks een rol. Het proces van materiële expansie gevolgd door financiële expansie en systeem-chaos verloopt als het ware 'achter de ruggen' van personen of staten, mechanistisch en deterministisch. Het menselijk ingrijpen schijnt daar geen vat op te hebben.

De indruk dat Arrighi feiten 'weg-dialectiseert' heeft te maken met de specifieke en beperkte invalshoek van de auteur. Hij schrijft de geschiedenis van de kapitaal-accumulatie in een breed ruimtelijk- en tijdsperspectief. De sociale gevolgen, de tegenkantingen, zowel fysisch als ideologisch, vallen buiten zijn focus. Dus, zoals reeds vermeld, geen klassenstrijd, nauwelijks aandacht voor de 'delinking' van de Sovjetunie en China, enz. De processen worden begrepen en verklaard vanuit hun territoriale/kapitalistische machtslogica en dan nog betrokken op de centra van deze machtsblokken of -organisaties. Secundaire aspecten die niet echt bepalend of relevant voor de machtslogica van deze respectievelijke centra zijn, vallen buiten beschouwing, ofschoon ze historisch niet totaal onbelangrijk zijn. Dat hangt samen met het feit dat Arrighi een hiërarchisering aanbrengt in de maatschappelijke werkelijkheid. In de realiteit van het modern kapitalistisch wereldsysteem ontwaart hij een essentiële dynamiek die entiteiten en gebeurtenissen ordent, stuurt, beheerst, manipuleert, enz. In navolging van Braudel beschouwt hij de symbiose van de kapitaals- en territoriale macht als de "monsterachtige schepper van de wereldgeschiedenis" (p. 11). Dat betekent o.a. dat hij een onderscheid maakt tussen enerzijds fundamentele oorzaken en gebeurtenissen en anderzijds versterkende factoren, secundaire elementen, gevolgen. Hiërarchisering hoeft dus niet samen te vallen met reductionisme zoals postmodernisten ten onrechte beweren. Wel vinden wij dat er bepaalde aspecten onderbelicht worden. Wij denken hier met name aan de rol van de landbouw(technieken) en de daarmee verwante problematiek van de demografie. Zolang het kapitalisme een relatief perifeer gebeuren is dat zich voornamelijk aan en rond de kusten of tussen de kuststeden voltrok (eerste twee systeem accumulatie-cycli), beïnvloedt de agrarische vooruitgang de bevolkingsontwikkeling, die op zijn beurt de vraag

en aanbod structuur van de handel bepaalt en dus ook de prijzen en mogelijke winsten, enz. Dat element is niet geïntegreerd in de Arrighi's opbouw.

Laten we nu kijken naar het eventueel deterministisch karakter van Arrighi's historische analyse. Ook dat lijkt ons geenszins het geval te zijn. Hij beschrijft de kapitaal-accumulatie niet als een anoniem transcendent proces, maar integendeel als gestuurd, gestimuleerd, gecorrigeerd, enz. door de respectieve commandoposten. Aan de ene kant zijn het niet zozeer exogene ontwikkelingen - bijvoorbeeld nieuwe technologie of migratiestromen - maar eerder economisch-politieke en institutionele ingrepen, beslissingen en strategieën binnen de bestaande geografische en materiële configuratie, die het verloop beslissend bepalen. Leerprocessen spelen daarin een belangrijke rol, zeker na een systeemchaos. Deze benadering is duidelijk een verbetering ten opzichte van de theorieën over de lange golven of de Kondratieffcurves. Arrighi *verklaart waarom* er periodiciteit is, waarom er golven zijn. Hij is dus niet louter empirisch-beschrijvend. Zijn periodiciteit ligt niet vast, maar varieert in de loop van de tijd en is dus werkelijkheidsgetrouwer. Hij concentreert zich niet op één afzonderlijk land of de optelling van verschillende landen, maar op het gehele *wereld-systeem*, dat achtereenvolgende centra kent en verschillende regimes. De subjectieve factor is bij hem veel beter geïntegreerd in het verloop en de afloop van de golven of cycli.

Aan de andere kant zijn ook contingente factoren niet weg te denken, en niet alleen historische maar ook geografische: 'if geography proposes, history disposes' (p. 183). Bepaalde realisaties zijn de vrucht van zowel lange historische voorbereidingen als van geografisch toeval en meeval. Zijn genealogie is een beschrijving *waarom* de historische ontwikkeling zich zo heeft voorgedaan en niet waar *ze* zich zo *moest* ontwikkelen. Kortom, Arrighi's onderzoek van het modem interstatelijk systeem situeert zich in het midden van het continuüm tussen ideografisch historicisme en het nomothetisch ahistoricisme, alsook in het midden tussen determinisme en voluntarisme.

Het historisch-dialectisch schema dat Arrighi ons aanbiedt is plausibel en heeft grote heuristische waarde. Toch kunnen wij niet voorbij aan een aantal fundamentele zwakheden of tekorten. Het belangrijkste is de empirische basis. 'The long twentieth century' is in de eerste plaats een literatuurstudie. Empirisch materiaal is zeer schaars, laat staan empirische argumentaties of bewijzen. Waarop zijn zijn 'expansies' gebaseerd, op welke parameters en welk cijfermateriaal? Op de groeivoet van de produktie, op de kapitaalgoederen-voorraad, op het uitvoervolume, op de prijzenindex, op interestvoeten, debiet

van kapitaalstromen? Op een combinatie van dergelijke factoren? Over welke amplitude van expansie gaat het? Is die groot genoeg om een nieuwe fase of cyclus af te bakenen? Dat laat hij allemaal in het ongewisse. De empirische onderbouw ontbreekt nagenoeg volledig. Dat maakt meteen ook elke verificatie of falsificatie onmogelijk. Dit lijkt mij de achillespees van zijn opus te zijn.

Een tweede zwakte betreft het ontbreken van een accurate omschrijving van de drie hogervermelde lagen. Hij verwijst hier naar Braudel, maar de lezer blijft op zijn honger zitten. Een nauwkeurige definiëring en afbakening van elke sfeer afzonderlijk en de verhoudingen van de diverse sferen tot elkaar, is, gezien het belang ervan, onontbeerlijk. Toch ontbreekt dit. Hoe de derde laag zich met de tweede verhoudt is duidelijk. Maar hoe zit dat met die eerste laag? Dat heeft naast theoretische ook andere, politieke repercussies. Meer bepaald de situering van anti-systeembewegingen lijkt problematisch. Moeten wij die in de eerste, onderste laag situeren of niet? Kennelijk hebben deze bewegingen, althans op het eerste zicht, geen plaats in zijn dialectisch ontwikkelingsproces. Het is niet duidelijk hoe zij eventueel in zijn model moeten geïntegreerd worden. Het is alsof de "commanding-heights" ongenaakbaar zijn voor anti-systeemkrachten en enkel af te rekenen hebben met interkapitalistische strijd en af en toe met een beetje sociale onrust tijdens een systeemchaos. De dialectiek schijnt niet van toepassing te zijn op de tegenkrachten 'van onder uit'. Vandaar ook de begrijpelijke indruk van determinisme of mogelijk van defaitisme. Dat is natuurlijk het gevaar van elke geschiedschrijving 'van de overwinnaars' en van analyses die met heel grote termijnen en vanuit een systeem-perspectief werken. Dit punt lijkt mij trouwens dé fundamentele zwakte van de meeste wereld-systeem denkers.

Tot slot vermelden wij nog dat het boek niet echt vlot leest. De rode draad is niet altijd zichtbaar, omdat hij zijn eigen opbouw voortdurend laat interfereren door discussies met andere theoretici en argumentaties. Hij serveert diverse modellen - gebaseerd op verschillende auteurs - die op elkaar gelijken, naar elkaar verwijzen, maar niet echt op elkaar afgestemd zijn. Af en toe had, wat dat betreft, een betere integratie gekund. Al bij al is het een zeer sterk boek, uitdagend en inspirerend. Zeer welkom in tijden van ideologische verwarring, analytische verloedering en politieke romantiek.

Marc Vandepitte

The Long Twentieth Century. Money Power, and the Origins of Our Times, Arrighi Giovanni, London/New York: Verso, 1994. 400p.

NGO's, missionarissen van de nieuwe kolonisatie?

Er roert wat in het wereldje van de ontwikkelingsorganisaties. In Nederland hadden we al voor een paar jaar een kwalitatieve doorlichting van het NGO-ontwikkelingswerk on the field dat niet zo rozig afideurde als vooraf was gedacht door de opdrachtgevers, de niet-gouvernementele organisaties zelf. Voordien was er in Engeland al een boek verschenen onder de titel *The Lords of Poverty*, en in ons eigen landje schreef Panorama-journalist, ex-hoofdredacteur van De Wereld Morgen, Dirk Barrez, een pamflet van 70 bladzijden onder de titel *De val der engelen*.

Er werd her en der gediscussieerd over de prangende vraag of 'hulp wel helpt' en een aantal verlichte geesten uit de Derde Wereldbeweging, de Ekstermolengroep (naar een restaurant in het Leuvense), keek in eigen Vlaams-NGO-boezem met het rapport *NGO's, naakte keizers of volwaardige partners?*.

Deze groep, die in eerste instantie een antwoord wou formuleren op de lastige vragen van Dirk Barrez, legt de klemtoon volledig op het reorganiseren en herstructureren van de (Vlaamse) NGO-wereld: het landschap beperken tot een paar grote NGO's, meer professionaliteit, meer kwaliteit, een minder gespannen relatie met de overheid.

Een fundamentele kritiek van een aantal progressieve kringen in het Derde Wereldcircuit heeft echter niet direct van doen met de technische prestaties van onze 'samenwerking'; wel met de keuze van de partners in het zuiden, én de rol die de NGO's in het algemeen dreigen te spelen. Een rol die meer en meer staatsvervangend is, en maatschappijbevestigend.

Zo behelsden de Europese democratiseringsfondsen voor het post-Pinochet Chili heel wat steun voor de gezondheidszorg. Op zich is dit natuurlijk heel belangrijk, want een concrete nood voor de bevolking. Maar tegelijkertijd was het een steun voor de nieuwe regering die aldus feilloos het economisch beleid van Pinochet kon overnemen en verderzetten en dankzij de 'internationale solidariteit' dit neo-liberalisme wat aanvaardbaarder maken voor de bevolking.

Algemener gesteld zien we dat over de ganse wereld de IMF-politiek een afslanking van de staat eist. Overal concretiseert zich dat in privatiseringen, devaluaties, afschaffing van voedselsubsidies, verlaagde budgetten voor sociale zaken. De regeringen die IMF-kredieten verkregen moesten door het moeder-

huis zelf wat worden afgeremd in hun besnoeiingen, want IMF en Wereldbank stellen nu zelf dat er zeker moet blijven geïnvesteerd worden in het basisonderwijs.

In dit 'goed beheer' van de overheids gelden blijkt dus inderdaad dat de Sociale gevolgen voor grote meerderheden in de bevolking 4esastreus zijn. Voor de rijken is de gezondheidszorg geprivatiseerd (of is dat al altijd geweest) voor de armen valt ze weg. Dus willen de rijken-met-het-grote-hart uit het eurocentrische noorden daar wat aan doen. Grote sommen (relatief) worden vrijgemaakt. De NGO's bieden de oplossing.

De noden in de Derde Wereld zijn voor grote delen van de bevolking zo immens dat steeds meer directe hulp noodzakelijk is. Vele organisaties lijken deze hulp meer en meer louter op zich te beschouwen, ontdaan van elke maatschappelijk analyse. Alleen de "keuze voor de arme" staat nog overeind. "Solidariteit van volk tot volk" zeggen anderen en "niet met politieke bewegingen". De NGO's verdringen zich allemaal in het centrum. Een daar wint natuurlijk de... mediatiekste.

Een klein jaartje geleden verscheen bij EPO het boek *NGO's, missionarissen van de nieuwe kolonisatie?*. Een kanjer bijeengeschreven door Mark Vandepitte, Freddy Merckx, Pol De Vos en Dirk Van Duppen. Dit boek heeft de ontzaglijke verdienste de wereld anno 1994 nog eens grondig te bekijken. In vele andere uitgaven van de solidariteitswereld gaat men steevast uit van de premisse "de wereld is veranderd". Dit boek gaat in het eerste, zeer sterke, hoofdstuk na of en hoe die wereld dan wel veranderd is.

Waar het "bon ton" begint te worden in bepaalde Derde Wereldmilieus om de schuld van armoede en onderontwikkeling bij de mensen in de Derde Wereld zelf, of bij hun leiders, te leggen, gaat dit boek keihard in tegen wat het 'anti-tiersmondisme' noemt. "In al deze verklaringen van de Noord-Zuid-kloof (technologie-en ontwikkelingsachterstand, demografie, armoede, politieke onzekerheid) worden oorzaak en gevolg dikwijls door elkaar gehaald. Maar vooral wordt de historische en systematische plundering of uitsluiting door het Noorden volledig uit het gezichtsveld verwijderd. De onderontwikkeling hebben de Derde Wereldlanden m.a.w. aan zichzelf te danken. Zo wordt het geweten gesust en wordt de Derde Wereldproblematiek gekanaliseerd in de sfeer van medelijden en onverschilligheid." Deze basisstelling wordt dan verder in andere hoofdstukken (van andere auteurs) met praktijkvoorbeelden ten overvloede gestoefed. Verder meer daarover.

Terug naar de basis van het boek, het eerste hoofdstuk. "De groeiende kloof tussen Noord en Zuid (statistiekje p. 17) kan enkel verklaard worden als ze gesitueerd wordt in de historische maatschappijformatie waarvan ze deel uitmaakt en waarvan ze de noodzakelijke uitdrukking is. Meer concreet moeten we de onderontwikkeling situeren in het historisch kapitalisme." En wat verder: "De kapitaaisdynamiek bracht een scherpe polarisatie tot stand tussen het hart van de kapitaalaccumulatie (het centrum) en de randgebieden (periferie).(...) Bovendien wedijveren ondernemingen en staten met elkaar om de grootst mogelijke kapitaalaccumulatie of winst. (...) De uitbuiting en concurrentie waarop de mondiale polarisatie is gebaseerd, zijn namelijk essentiële en onmisbare factoren voor het kapitalisme. Zonder uitbuiting en uitschakeling via concurrentie stort het kapitalisme ogenblikkelijk in elkaar. Het kapitaal produceert dus noodzakelijkerwijze armoede en onderontwikkeling. De kloof tussen Noord en Zuid is een onvermijdelijke kenmerk dat telkens opnieuw moet worden gereproduceerd wil het systeem overleven. Imperialisme is m.a.w. geen voorbijgaande fase van het kapitalisme, maar een noodzakelijk en permanent kenmerk. Meteen wordt het duidelijk waarom alle ontwikkelingsstrategieën wel moeten mislukken en waarom de achterstand van het Zuiden steeds groter wordt."

Er volgt dan een gestructureerde uitleg over hoe het postkoloniaal imperialisme vandaag onderwerping en onderontwikkeling realiseert. Er wordt gewezen op de militaire aspecten van de onderwerping. De neokoloniale politiek die o.m. bestaat uit het aan zich binden van de lokale elites, het "installeren van zijn mannetjes", al dan niet onder een democratische façade van verkiezingen. De ideologische oorlogsvoering die vooral op de media berust. En uiteraard de economische strategie, met de multinationals, het IMF, structurele aanpassingsprogramma's, technologie en communicatietechnieken. De onderontwikkeling is een gevolg van drie categorieën mechanismen: "de exclusie van wat niet bruikbaar is voor de kapitaalsaccumulatie, de uitbuiting van wat bruikbaar is, en de rechtstreekse transfers van het kapitaal".

Het onderdeelje over de nieuw-geïndustrialiseerde landen (NIC), de zogenaamde Aziatische tijgers, is duidelijk te weinig uitgewerkt. En overtuigt niet altijd in z'n summierheid. Kort wijst de auteur op de uitzonderlijke situatie voor de vier (Singapore, Hong Kong, Taiwan en Zuid-Korea) als een combinatie van westerse opslagplaatsen en kolonies van rijke Chinezen, of als vooruitgeschoven anti-communistische strategische posten. Andere (Maleisië, Thailand bvb.) "blijven, ondanks alle luchtspiegelingen, perifere landen die een aantal specifieke industriële taken hebben gekregen in het kader van de geëvo-

lueerde internationale arbeidsverdeling.(. . .)De NIC van vandaag zijn niet de geïndustrialiseerde landen van morgen".

Ik denk eerder dat deze landen, inderdaad met hun eigen typische kenmerken, op een bepaald ogenblik van de internationalisering van de markt, en op specifieke produktieterrinen hun kapitalistische groei hebben weten te realiseren, die intussen behoorlijk groot is. Dat doet voor mij echter alleen maar denken dat in het kapitalisme "de ene zijn dood, de andere zijn brood" is. M.a.w. voor bepaalde produkties kan het centrum verplaatst worden (de concurrentie elimineert nietwaar). Deze nieuwe centra gaan op zich dan wel weer volledig handelen volgens de imperialistische mechanismen beschreven door de auteur.

Het lijkt me belangrijk deze problematiek niet snel terzijde te schuiven omdat ze precies in Derde Wereldmilieu voor behoorlijk wat verwarring zorgt. Ik lees in bepaalde publikaties dat de "veranderende wereld" o.m. ervaren wordt in het feit dat het Zuiden het Zuiden uitbuit. De Noord-Zuid-kloof zou dus niet meer zou duidelijk zijn. Hierbij verwijst men dan b.v. naar een Zuid-koreaanse multinationals die de Peruviaanse rijstboeren via goedkope importen kapotconcurrereert.

Mijn stijgende verbazing gaat dan naar het feit dat men enerzijds de centrum-periferie analyse vergeet, en vooral dat men de ontwikkelingskloof, die we Noord-Zuid omschreven, als geografisch absoluut gaat bekijken! Ik vind het jammer dat 'plaatsgebrek' verantwoordelijk is voor de stiefmoederlijke behandeling van dit essentiële thema.

Terug naar het boek nu. De slotbeschouwing van het eerste hoofdstuk brengt ons naar de wereld van niet-gouvernementele ontwikkelingsorganisaties. "De grafiek die de Noord-Zuid-kloof weergeeft (uit het IJNDP rapport 1994) vertoont sprekend de vorm van een champagneglas. Een rijk gevulde, uiterst brede top, steunend op een zeer smalle basis. Het belangrijkste probleem van dit systeem is dat het zeer labiel is: het glas dreigt elk moment om te vallen. Dat is ook de grootste bekommernis voor de rijkste klassen. Vandaag proberen haar instellingen zoals de Wereldbank, het IMF, de Europese Unie, de regeringen..., dit systeem te stabiliseren door de basis wat te verbreden, b.v. via de uitbouw van sociale vangnetten. NGO's lijken daartoe een geschikt instrument. Niet om meer rechtvaardigheid te brengen, maar wel om te voorkomen dat het hele glas zou omvallen. Met een bredere basis wordt de champagne immers nog steeds van boven gedronken."

Deze stelling wordt dan in het volgend hoofdstuk behandeld aan de hand van een case study: Artsen Zonder Grenzen. In detail wordt uiteengegaan

welke denkpatronen achter deze Organisatie schuil gaan, door welke financiële reuzen ze wordt recht gehouden (economische - bvb. Nestlé - en politiek - Belgische en Europese noodhulp -) en hoe ze als het ware de emanatie en versterking is van de dag-in dag-uit noodpolitiek die, zwaar door de media ondersteund, onze regeringen voeren.

Essentieel voor de auteur is dat de zogenaamde a-politieke stelling van de Organisatie slechts kan leiden naar systeembevestigende uitspraken en (rechtse) stellingen. Hierbij wordt het zuiden voorgesteld als hulpafhankelijk van de goede blanke, die de rotzooi van gewetenloze lokale leiders moet komen opruimen.

In dezelfde lijn verder volgen in een later hoofdstuk beschrijvingen van NGO-optredens in een reeks landen. Centrale as waar alles om draait is met voorbeelden uitleggen hoe regeringen en internationale instellingen NGO's laten meewerken in de politieke herkolonisatie enerzijds, en anderzijds in de bestending van de bestaande economische (wan)orde via de uitbouw van sociale vangnetten.

In het geval van Peru citeert men een uitspraak van een lokale NGO-koepel: "Het is belangrijk op te merken dat de VN zelf en het hele internationale systeem (IMF, Wereldbank...) aanraden aan de staten om de oprichting en de uitbouw van NGO's te stimuleren en te vergemakkelijken(...). De NGO's doen regelmatig concrete voorstellen aan lokale, regionale en centrale regeringsstructuren (...). De NGO's zijn dikwijls daar aanwezig waar de staat aanwezig zou moeten zijn, maar spijtig genoeg niet is.' Een wat verder: "Een klein project loopt dan het risico de status quo na te streven en kan een deeltje worden van het contra-insurgentieplan".

De auteur valt hierbij dan ook de positie aan van enkele vlaamse NGO's die de 'derde weg' van de zuidelijke NGO's willen steunen. Sendero is dan het enige alternatief.

Ik haal deze vijf of zes bladzijden van het boek even onder het zoeklicht omdat het thema Peru en vnl. Sendero voor heel wat controverses heeft gezorgd in de Derde Wereldbeweging. Ik zet mezelf nogal scherp af tegen diegenen die Sendero uitsluitend of hoofdzakelijk als een terreurorganisatie hebben bekeken. Sendero is (was) op de allereerste plaats een politiek fenomeen. De veralgemeende armoede voor een grote meerderheid van de bevolking vraagt structurele, anti-kapitalistische antwoorden. Wie daarvoor opkomt krijgt een scherpe repressie over zich heen. Dat daar tegengeweld tegenover wordt geplaatst is niet meer dan een rechtstreeks gevolg van de onderdrukking zelf, en een gerechtvaardigde keuze. Een groep die zichzelf tot (enige) voorhoede verklaart met de wapens (zoals de Sendero-politiek van de gewapende stakin-

gen) is daarom echter nog niet het enige alternatief. Politiek leiderschap moet politiek gewonnen worden, niet met de wapens. Die dienen om de uitbuitende machtshebbers aan te pakken. Dit even tussen haakjes.

Op deze derde weg wordt later nog even teruggekomen in het hoofdstukje: 'De illusie van de civiele maatschappij als derde weg'. De auteur meent dat de klassenverhoudingen de maatschappij bepalen, en dat de klassenstrijd de ontvoogding moet brengen. Hij stelt dit tegenover de '(post)modernistische ideologie van de civiele maatschappij', die zich opstelt tegen de klassenstrijd en pleit voor conflictbeheersing. 'In plaats van de logica van de vrije markt te bekampen(...) stimuleert men de mensen om zelf hun economie volgens de wetten van de vrije markt te organiseren'.

'Zich vastklampen aan de 'derde weg' die de klassenstrijd wil ontwijken betekent zich blootstellen aan inkapseling, omkoping of terreur van de bestaande macht.(...) De 'derde weg' van de 'civiele maatschappij' leidt naar objectieve steun aan het kapitalistisch systeem van uitbuiting, naar een systeembestendige in plaats van een bevrijdende strategie. Om al die redenen menen we dat het analysekader en de strategie van steunen op de civiele maatschappij nefast is voor de solidariteit met de Derde Wereld, die strijdt voor ontvoogding en zelfbeschikking.'

In deze laatste conclusie wordt een klein sprongetje gemaakt. Waar de auteur voorheen steevast 'klassenloze civiele maatschappij' gebruikte valt het bijvoeglijk naamwoord hier weg. Zoals ook in de titel van het hoofdstukje. Dat is jammer en leidt tot een, volgens mij, onjuiste of minstens verwarrende vereenvoudiging. Solidariteit met de civiele maatschappij die zich inschakelt in een bevrijdend, anti-kapitalistisch en anti-imperialistisch politiek project, m.a.w. die een klassenanalyse hanteert, is (terecht) precies wat verder in het boek (met andere bewoordingen) als de te volgen weg wordt aangewezen.

Met andere woorden. De basisstelling is voor mij volkomen juist. Maar in het met de vinger wijzen lijkt men soms wel wat te driftig, en dus onnauwkeuriger vrees ik, te werk te gaan. Dit doet echter, ik herhaal, niks af van de absolute noodzaak om de zogenaamde a-politieke solidariteit ten stelligste af te wijzen.

Een belangwekkend hoofdstuk dat een brandpunt-onderwerp behandelt gaat over de plicht tot humanitaire militaire interventie. De auteur stelt zich de vraag of het een bescherming is van mensenrechten of een voorwendsel tot nieuwe kolonisatie. Er wordt gewezen op de selectieve verontwaardiging, het anti-communisme, op de noodzaak om eerst de belangen van de grootmachten te analyseren om pas dan hun humanitaire retoriek te plaatsen en niet omge-

keerd. Verder worden een viertal 'misvattingen als valkuilen voor de interventiologica' behandeld. 1 .De oorzaak van de burgeroorlogen ligt bij de Derde Wereld. Het Westen kan niet onverschillig blijven en moeten tussen beide komen. 2. Het einde van de Koude Oorlog schept kansen tot het oplossen van conflicten onder de vlag van de internationale gemeenschap. 3. De media, de NGO's en de publieke opinie kunnen druk uitoefenen op de grootmachten om te interveniëren om humanitaire redenen. 4. Humanitaire interventies als minst slechte oplossing, maar onder strikte voorwaarden.

Vooral dit laatste argument maakt nogal z'n weg in NGO-kringen. De auteur is echter heel duidelijk: al die randvoorwaarden waarop NGO's hopen om de interventies een echt humanitair karakter te geven, zijn onderworpen aan steeds dezelfde ongelijke krachtsverhoudingen; zonder strijd zullen de belangen van het Noorden telkens winnen. Ik denk dat ie gelijk heeft.

Scherp afstekend tegen de westerse behoefte om humanitair op te treden in de Derde Wereld is de politiek van dat westen tegenover de vluchtelingen die aan haar deuren komen kloppen. De auteur van dit hoofdstuk verwerpt de opdeling tussen politieke en economische vluchtelingen: armoede heeft politieke oorzaken en politieke repressie heeft economische wortels. Hij veroordeelt het fort Europa om haar (groeiend) restrictief beleid voor vluchtelingen. Hij legt haarfijn uit hoe de Belgische politiek (van Tobback) daarbij in een stroomversnelling is gekomen. De akkoorden van Schengen van 1985 en 1992 zijn daarbij een doorslaggevende trendsetter geweest. "Wie een vergelijking maakt tussen de regeringsmaatregelen en -voorstellen op Belgisch en Europees vlak met (een deel van) het 70-punten-programma van het Vlaams Blok moet besluiten dat deze voorstellen en de onderliggende filosofie (van het Vlaams blok) bij de beleidsvoerders blijkbaar aanslaan."

Terwijl het westen haar grenzen sluit voor vrij verkeer van personen uit de Derde Wereld, breekt zij via het recente GATT-akkoord de grenzen van deze landen wel open voor het 'vrije' verkeer van kapitaal, goederen, diensten en personen uit de westerse wereld.

Sluiten van grenzen brengt automatisch illegalen met zich mee. Die worden handig gebruikt als goedkope arbeidskracht in sectoren als kleding, bouw, schoonmaak en onderaanneming in het algemeen.

De auteur besluit: Het sluiten van grenzen maakt deel uit van een beleid en strategie om de belangen van westerse economische lobby's in de wereld veilig te stellen. Het openen van de grenzen is de enige realistische optie voor wie deze suprematie verbroken wil zien en streeft naar mondiale gelijkheid en rechtvaardigheid.

Dit besluit op zich roept misschien bij lezers vraagtekens op. Maar in het boek vindt het zijn plaats naast de zoektocht naar een duurzame bevrijding van de Derde Wereld. Zo moet men het boek ook bekijken, meen ik, als een geheel. Ondanks het feit dat men de hand van de ene of andere auteur in een afzonderlijk hoofdstuk herkent, is het een samenhangend werk. Jaap Kruithof heeft in de inleiding wel gelijk als hij op bepaalde overlappingen wijst of een andere volgorde zou hebben gewild. En wie ben ik om Kruithof tegen te spreken als hij stelt dat sommige passages journalistiek zijn en geen wetenschappelijk betoog.

Ook zijn besluit wil ik graag tot het mijne maken: mensen die de actualiteit volgen lezen krantenartikels, pamfletten, brochures, rapporten, manifesten, bijdragen in week- en maandbladen. Terecht. Af en toe hebben ze, om niet te verdrinken in de dagelijkse kost meer diepgaande analyses nodig. Laten ze dan dit boek op hun nachttafeltje leggen.

Georges Spriet

NGO's, missionarissen van de nieuwe kolonialisatie?, Mark Vandepille, Freddy Merckx, Pol De Vos en Dirk Van Duppen, Berchem: EPO, 1994.

De humanitaire mythe

Machtsuitoefening vereist legitimatie. Brutaliteit laat zich graag verpakken. Het Westers imperialisme heeft van oudsher 'humanitaire' mythes en verhalen voortgebracht die de agressie moesten goedpraten en camoufleren. De kruistochten werden gevoerd in naam van het geloof en 'het vrijwaren van de Heilige Plaatsen'. De kolonisatie moest "de wilden beschaven en evangeliseren". In de negentiende eeuw was de strijd tegen de slavenhandel het humanitair alibi om in Afrika te interveniëren. Na de Tweede Wereldoorlog stond "de vrijheid" op het spel vanwege de communistische dreiging. Naargelang de situatie, verschilde de bijbehorende mythe, maar telkens werd een humanitair motief naar voren geschoven die de militaire aanwezigheid en het optreden moest legitimeren.

Vandaag is dat niet anders. Na het einde van de koude oorlog is de greep van het Noorden op het Zuiden heel sterk toegenomen en wordt de soevereini-

niteit van staten in toenemende mate aangetast. Er is sprake van een "nieuwe kolonisatie" om het met de woorden van de CVP-haviken Van Erps en Eyskens te stellen. Deze neo-kolonisatie behoeft een nieuwe mythe, of, om het met de woorden van Kees van der Pijl te zeggen, een "beheersconceptie". Dat is de taak van de organische intellectuelen. Zij worden geacht een verhaal te ontwikkelen dat vleidend is voor het Westen en dat de nieuwe onderwerping recht praat. Deze legitimatie-arbeid, die bewust of onbewust gebeurt, - dat laten we in het midden - is volop aan de gang. Journalisten, NGO's, verontwaardigde intellectuelen, politici, enz. kwijten zich vlijtig van 'deze taak'. Er werd gepleit voor interventie in Irak, Zaïre, Ruanda, Somalië, Joegoslavië, Haïti, Soedan. Vandaag maken we mee dat vredesmilitanten - zelfs met een pacifistische traditie - een generaal proberen te overtuigen om er hard tegen aan te gaan, om te bombarderen (Joegoslavië), enz.

Wij bespreken hier twee boeken die kaderen in deze legitimatie-arbeid. Beide handelen over gewelddadige conflicten, voornamelijk in de Derde Wereld. Het eerste boek (afgekort door S) werd vooral geschreven door mensen van de Vakgroep Studie van de Derde Wereld van de Universiteit Gent. Het is een reader die verschillende regio's behandelt, met een aantal afsluitende beschouwingen. Het werk is grotendeels een literatuurstudie en doet nogal academisch aan, met een cynische ondertoon. De informatie over de betrokken regio's is degelijk, het boek is nuttig als naslagwerk. De duiding en onderliggende politieke visie zijn echter eerder zwak en bijwijlen intern inconsistent. Op deze onderliggende politieke visie willen we onze bespreking straks nader toespitsen.

Het tweede boek (afgekort door A) is meer praktisch en politiek georiënteerd. Het is van de hand van Luc Reychier van de K.U. Leuven en van Reginald Moreels, voormalig voorzitter van Artsen zonder Grenzen en nu staatssecretaris voor ontwikkelingssamenwerking (CVP). Het boek is een pleidooi voor conflictpreventie op de wijze van AZG: na 'Artsen zonder Grenzen', nu ook 'Diplomaten zonder Grenzen'. Na de privatisering van noodhulp, nu ook de privatisering van de conflictpreventie en -bestrijding. Het is vlot en handig geschreven, gericht op het grote publiek. Hier wordt op een geraffineerde wijze het neo-koloniaal paradigma geserveerd. Tussen haakjes, dit werkje kan ook gelezen worden als het ideologisch startschot voor een nieuw offensief binnen de wereld van de NGO's en de vredesbeweging. De 'markt' van de noodhulp en de publieke opinie heeft AZG met succes veroverd. Ze lijken zich nu ook te willen toeleggen op de 'markt' van de structurele hulp en vullen terzeifdertijd het ideologisch gat op, ontstaan na de capitulatie van

de vredesbeweging. De verborgen agenda is de recuperatie van het progressief en tiersmondistisch gedachtengoed.

Wat er ook van zij, het opzet van beide boeken is verschillend. Ook in stijl wijken ze af van elkaar. Het tweede boek is direct, expliciet en affirmatief. Het eerste eerder suggestief, impliciet en vragend. Desondanks vinden wij in beide boeken met enige varianten het zelfde denkpatroon en veel dezelfde vooronderstellingen terug. Dat komt ruwweg neer op de volgende punten.

1. Er heerst een crisistoestand in veel Derde Wereldlanden, die de betrokken regeringen zelf niet kunnen oplossen. (S90, 177v, 248; A52, 99)
2. Meer zelfs, de lokale elites zijn voor een groot gedeelte zelf oorzaak van de puinhoop: corruptie, autoritaire praktijken, economisch geknoei, enz. (S96v; A31-32, 56, 70)
3. Er is steun nodig, ofwel rechtstreeks aan de bevolking (conflictpreventie: A80v) of op een hoger, supra-nationaal niveau (S249). Of, zoals Moreels en Reychler het onverbloemd stellen: "zonder de regeringen".
4. Preventie geniet de voorkeur, maar als het niet anders kan, dan maar militaire interventie. (S248; A22, 47, ...)
5. De interventie gebeurt onder de leiding van de Verenigde Naties en de Veiligheidsraad. Die staan kennelijk boven de partijen (A77) of moeten hervormd worden om een betere representativiteit na te streven (S248). Zonodig worden taken doorgeschoven naar andere internationale organisaties als de NAVO (A78) of andere regionale organisaties (S249). Doom e.a. zien wel dat de internationale organisaties in hun handelen bepaald worden door de geopolitieke machtsverhoudingen (S246), maar dat belet hen niet ze uiteindelijk toch nuttig te achten voor wereldwijde politie-taken. Mits enige hervorming, blijft men principieel geloven in een soort algemeen en humanitair belang dat door die instellingen zou worden op zich genomen.
6. Het belangrijkste argument en het sluitstuk van het denkschema: mensenrechten of andere waarden zijn belangrijker dan nationale soevereiniteit. (S229, 237; A52).

Kortom, beide boeken suggereren of expliciteren het volgende. Op veel plaatsen ontaardt de situatie in de Derde of Tweede Wereld. De lokale regeringen zijn niet in staat deze crisis op te lossen en zijn er vaak de hoofdoorzaak van. Het beschaafde Westen is het aan zichzelf verplicht de 'sukkelaars' bij te staan en ze te behoeden voor nog groter geweld, desnoods door militair in te grijpen. Die bijstand of preventie gebeurt het best via de civiele maatschappij of via supra-nationale organisaties o.l.v. een 'neutrale scheidsrechter': de VN. De soevereiniteit moet wijken voor een hogere waarde.

Een tiersmondistisch perspectief is hier ver te zoeken. Beide boeken stellen wel dat de onderontwikkeling en structurele armoede een belangrijke voedingsbodem zijn voor gewelddadige conflicten en oorlog. (S250, A28) Maar een grondige analyse van de *oorzaken* van die economische verloedering blijft uit. Nochtans zou zo'n analyse duidelijk maken dat de aanbevolen pompiers (Veiligheidsraad, NAVO) heel sterk verwant zijn met de brandstichters (IMF, Wereldbank). Zo heeft Chossudovsky in *Le Monde Diplomatique* overtuigend aangetoond hoe de opgelegde maatregelen van de Wereldbank en de structurele aanpassingen het centrale gezag in Somalië compleet uitgehold hebben en de economie ontredderd. De corruptie nam daardoor ongekende vormen aan, er ontstond een machtsvacuüm met de gekende gevolgen. Zeggen dat "de huidige situatie het resultaat is van een complex krachtenveld" (S107), is te gemakkelijk. Een degelijke analyse maakt geen onderscheid tussen hoofdoorzaken enerzijds en versterkende factoren en gevolgen anderzijds. Alles op één hoop gooien is niet alleen onjuist, het maakt ook dat men de hoofdverantwoordelijkheid van het Noorden kan wegcijferen in het kader van de hoger-vermelde 'legitimatie-arbeid'.

In dit verband is het focussen op dictators en corrupte leiders veel betekend. Hier wordt voorbij gegaan aan het gegeven dat praktisch al deze verguisde leiders door het Westen - of vroeger door het Oostblok - in het zadel werden gebracht en gehouden. Zolang ze dienst deden werden ze geprezen en witgewassen. Eens ze in de weg liepen, werden ze plots kleine Hitlers (Saddam Hoessein) of zelfs geliquideerd (Noriega). De verantwoordelijkheid van onze hoofdkwartieren is hier verpletterend. Daarover wordt gezwegen, of het is hoogstens vermeldenswaard als een detail.

Zoals gezegd is het sluitstuk van de 'neo-koloniale mytM' het opheffen van het zelfbeschikkingsrecht van de volkeren, hetgeen zich concreet vertaalt in de mogelijkheid of zelfs 'plicht' tot interventie. De redeneringsfout in het zogenaamde humanitaire pro-interventie standpunt is, te denken dat men zich buiten het geostrategisch kader kan plaatsen. De gehele geschiedenis van het Zuiden sinds de kolonisatie wordt beheerst door westerse aanwezigheid, bevoogding of *interventie* op economisch, politiek, cultureel of militair vlak. Interventies zijn een onlosmakelijk *onderdeel* van de neo-koloniale strategie, gericht op het behoud van de status quo of de herovering van verloren gegaan territorium. Interventies zijn niet humanitair maar geopolitiek. Als dusdanig zijn ze geen oplossing maar integendeel mede-oorzaak en een deel van het probleem. Een sociaal-economische ontreddering los je noch repressief noch caritatief op. De 'humanitaire' interventie is een mythe, bedoeld om elk bevrijdend elan in het Zuiden te fnuiken en het tiersmondisme in het Noorden te

neutraliseren en te recupereren. Met hun impliciet pleidooi voor 'humanitaire' interventie 'onder voorwaarden' leveren beide boeken een mooi voorwendsel voor militaire interventie vanwege de grootmachten en sluiten ze zich aan, willens nillens, bij de neo-koloniale logica.

Van het boek van Moreels en Reychier was dat te verwachten. Met een voorwoord van W. Martens en een nawoord van ministers E. De Rycke en J. Pronk situeert het zich volledig binnen het establishment. Van het boek van Doom e.a. en de progressief geachte Vakgroep Studie van de Derde Wereld van de Universiteit Gent, hadden we iets meer distantie en kritische geest t.o.v. het establishment verwacht. Hier en daar zijn er wel kritische oprispingen, maar uiteindelijk plooit men zich binnen het neo-koloniaal paradigma. Het lijkt er meer en meer op dat het hegemonisch denkkader van het establishment brede lagen van het progressief wereldje heeft veroverd. De val van de Berlijnse Muur betekent blijkbaar veeleer het einde van het denken dan wel het einde van de geschiedenis.

Marc Vandepitte

Stabiliteit, Ontwikkeling, Democratie. Conflictpreventie en beheersing in het Zuiden., Doom R. (ed), Brussel: VUB Press, 1994. 256 p.

De Agressie voorbij. Terreindiplomatie., Reychler L. & Moreels R., Zellik: Roularta Books, 1995. 129 p.

Milieu, duurzaamheid en gegrepen door techniek

Een beheersing op langere termijn van de milieuproblemen zal op mondiale schaal bijzonder ingrijpende veranderingen vergen. Die globale aanpak is noodzakelijk. Milieuproblemen zijn immers collectieve en grensoverschrijdende problemen. De samenhang tussen het milieuvraagstuk en het armoedeprobleem bewerkt een negatieve spiraal van wederzijdse versterking. De verhoudingen tussen de ontwikkelde en de ontwikkelende landen zullen moeten veranderen. De technologische produktiewijze (Achterberg gebruikt dit begrip niet) is inherent volstrekt antithetisch met een verstandig gebruik en een streven naar duurzaamheid. In welke zin moeten de produktieverhoudingen worden gereorganiseerd en welk soort overheid is in staat deze reorganisatie vorm te geven? Dat zijn de vragen waarmee Achterberg inzet.

Om de vraagstelling te verduidelijken, bespreekt Achterberg Vermeersch' wetenschappelijk-technologisch-kapitalistisch-bestel. Elk van de componenten daarvan vertoont een tendens tot verzelfstandiging. Wetenschap, techniek en kapitaal grijpen in elkaar en sorteren samen onverwachte en sterk ongewenste resultaten. Dit leidt tot de formulering van het Scylla-Charibidis-principe: zolang het WTK-bestel blijft functioneren, kan men slechts laveren tussen twee klippen: hoe groter het deel van de wereldbevolking is dat in welstand leeft, het meer het ecosysteem in gevaar komt en hoe meer het ecosysteem gevrijwaard wordt, hoe meer dit gepaard gaat met mateloze menselijke ellende. Vermeersch bepleit een stationair draaiende economie. Die economie moet vorm krijgen door gebruik te maken van vernieuwbare energie-bronnen, het terugwinnen van grondstoffen en de ontwikkeling van alternatieve technologieën. Achterberg paart hiernaan een bespreking van het antropocentrisme en de "deep ecology" van Naess (van gelukkig slechts twee bladzijden). Dat is het eerste probleem met dit boek: de samenhang tussen de kopjes *is soms* erg ver zoek.

Een stationaire economie moet duurzaamheid realiseren. Dit woord is sinds de publicatie van het VN-rapport *Our Common Future* (1987) een niet meer weg te denken paraplu-doelstelling van het milieubeleid. De vraag wat duurzaamheid precies betekent, is niet eenvoudig te beantwoorden. Achterberg gaat de historische achtergrond ervan na vanaf de eerste grote VN-milieuovertreding (Stockholm, 1972). In datzelfde jaar zag ook het Eerste Rapport aan de

Club van Rome het licht. De booschap van dit rapport en de bevrijding van honger en armoede *lijken* de auteur nog steeds actueel. Deze boodschap lijkt niet actueel, zij is actueler dan ooit (zie het nieuwe Rapport aan de Club *De natuur telt ook mee*). Achterberg geeft vervolgens een naar mijn smaak te korte bespreking van de theorievorming over de "steady-state economy" (o.m. Hennis Daly) en over theorieën aangaande de (realistische) mogelijkheden van duurzame groei (Pirages).

Is duurzame groei te realiseren? Tijdens de verscheidene conferenties wordt steeds terug gehamerd op de noodzaak van ontwikkeling. Alleen door ontwikkeling is onderontwikkeling op te lossen. Het begrip duurzaamheid raakte versmolten met het ontwikkelingsstreven. Wat deze ontwikkeling precies inhoudt, weet de auteur niet. Het is niet 'alleen' (traditionele) economische groei," zegt hij, 'het hangt er trouwens maar van af wat men onder economische groei verstaat' (p. 32). Het streven naar ontwikkeling krijgt natuurlijk wel een invulling: een nieuwe economische orde (dewelke?), vrede, mensenrechten, overwinning van armoede, voldoende voedsel, bevolkingsafname, biodiversiteit. Om een en ander te concretiseren, refereert Achterberg naar *Our common future*. De component ontwikkeling in de duurzame ontwikkeling heeft daar betrekking op slechts matige traditionele economische groei: 3 à 4 % in industriële landen en 5 à 6 % in ontwikkelingslanden zou verenigbaar zijn met een beheersing van de milieuproblemen! Het enige dat Achterberg daarbij aantekent, is dat deze cijfers aan de hoge kant liggen!

Een kritische analyse over groei en ontwikkeling blijft afwezig. De analyses over de technologische produktiewijze zijn nochtans bekend (Boehm, Ullrich). Eigen aan de technologische produktiewijze is volgens Boehm dat zij niet gericht is op en ten dienste staat van de bevrediging van menselijke behoeften, maar als 'doel' de bevordering van de productiviteit zelf heeft. Er wordt getracht in de kortste tijd, met zo weinig mogelijk arbeidskracht, een overvloed aan produkten af te leveren, waarbij bijbehorende prikkels gecreëerd worden in de vorm van valse behoeften die mensen tot mateloos consumeren aanzetten. Vandâr de verwoesting van de menselijke relaties, de werkloosheid, de verkwisting, de vervuiling en de rooibouw (1). Daarover bevat deze "inleiding tot de milieufilosofie" geen woord.

De veelzijdigste conceptie van duurzaamheid is te vinden in het rapport *Caring for the Earth* (1991). Daarin wordt niet alleen gesproken over duurzame ontwikkeling, maar ook over een duurzame samenleving. Er wordt tevens erkend dat de natuur een waarde heeft die onafhankelijk is van menselijk nut.

Duurzame ontwikkeling wordt dan opgevat als een verbetering van de kwaliteit van het menselijk leven binnen de grenzen van het draagvermogen van de ecosystemen waarvan het afhankelijk is. Achterberg wijst er op dat dat de resultaten van de "Earth Summit" (de Verklaring van Rio en Agenda 21) vergeleken met *Caring* een flinke stap terug betekenen.

Welke structuren leiden tot "onduurzaamheid"? De bespreking wordt ingezet met een weergave van Hardins "The Tragedy of the Commons." Hardin illustreert het rationeel-calculerende gedrag aan de hand van het gebruik dat vroeger gemaakt werd van gemeenschappelijke weidegronden. Elk individueel gebruiker zal, om een maximaal voordeel te halen, zijn kudde steeds uitbreiden. De individuele gebruiker wint, terwijl het nadeel, de overbegrazing, alle gebruikers ten laste komt. Zonder afspraken, waarin de gemeenschappelijkheid van het land als een algemeen belang boven de private belangen wordt gesteld, verliezen de gemeenschappelijke gronden hun nuttige bestemming. Dit mechanisme speelt ook bij milieuproblemen. Wie zijn individueel belang wil maximaliseren, komt tot de vaststelling dat het rendabel is om de verwerking van de eigen vervuiling af te wentelen op de natuur en/of op de gemeenschap. De tragedie van de "commons" is echter geen wetmatigheid. Of de tragedie zich voltrekt, hangt ondermeer af van de schaarste, die mensen tot rationeel calculerende entiteiten omzet (de onteigening van de "commons" is de onderliggende tragedie) en van de mogelijkheid dat een politiek lichaam regulerend optreedt, zodat gemeenschappelijke hulpbronnen door verantwoord milieubeheer blijvend in stand gehouden worden.

Het tweede deelantwoord handelt over markteconomie, kapitalisme en groeiwang. Achterberg begint met de vaststelling dat communistische regimes het er op het gebied van de milieubescherming *nog slechter* van hebben afgebracht dan samenlevingen met een markteconomie. Iemand die publiceert over politieke theorie moet het verschil maken tussen communisme en het vroeger reëel bestaande staatskapitalisme zonder vrije markt en persoonlijk initiatief. Dat is blijkbaar niet de moeite: het kapitalistische systeem is "alles welbeschouwd misschien het minst slechte" (p. 63). Dit hoofdstuk is qua opzet niet zonder verdiensten. Achterberg stelt een aantal vruchtbare onderscheidingen voor die echter jammerlijk onuitgewerkt blijven. Kapitalisme is een markteconomie die gekenmerkt wordt door privé-eigendom van de meeste of van alle produktiemiddelen. Als in een markteconomie de eigendom daarvan "gesocialiseerd" is, is sprake van een sociale markteconomie. In zulk een economie kunnen verscheidene vormen onderscheiden worden, naargelang de verdeling van de publieke eigendom. Een sociale markteconomie is nog geen planeconomie. In een markteconomie blijft de markt (inclusief arbeidsmarkt)

spelen bij de coördinatie van produktie, allocatie en distributie. Ook markt-socialisme bestaat. Er kan bijvoorbeeld een markt zijn voor consumptiegoederen en een arbeidsmarkt, maar geen markt voor produktiegoederen. Er kan een markt zijn voor produktiegoederen, maar met afzonderlijke controle van ondernemingen in de handen van verzamelde werknemers. Een vorm van markt-socialisme waarin alleen het kapitaal publieke eigendom is, is ook mogelijk. Een planeconomie met een markt, waarbij een overheid toeziet op de Vrije werking daarvan binnen bepaalde grenzen, is eveneens mogelijk. Dit zijn belangrijke onderscheidingen. Het is dan de vraag hoe in elk van deze vormen louter calculerend handelen zich doorzet en laat gelden op het milieu. Non-coöperatief gedrag, dat voor vele milieuproblemen verantwoordelijk gesteld wordt, lijkt endemisch in een markt-economie. De milieuschade komt vooral tot stand door negatieve externe effecten. Men kan van een falen van de markt spreken. Een markt-economie wordt gekenmerkt door een stortvloed van negatieve externe effecten. Een economisch systeem als het kapitalisme ondermijnt, door het najagen van het eigenbelang, de morele fundering waarop het is gebouwd en in een vrije marktsamenleving is verschaffing en instandhouding van publieke goederen moeilijk gezien liftersgedrag. Er zijn nog problemen. De commercialisering van alles vloekt met de idee van duurzaam gebruik. Welvaartsstaten zijn verslaafd aan economische groei. Anders valt de pacificatie niet te betalen. Zelfverdediging van ondernemers leidt tot het zoeken van concurrentievoordelen. Produktiekosten kunnen worden verlaagd door menselijke arbeidskracht door machines te vervangen en door delokalisaties. Intussen moet de verspilling steeds blijven aangroeien (heeft u reeds een draagbare telefoon?). In deze "tredmolen van de produktie" is elke trap schadelijk voor het milieu. Maar aangezien aan het kapitalisme een drang tot technische vernieuwing inherent is, kan deze constante innovatie volgens Achterberg "even goed" gericht worden op milieuvriendelijke produktie en zelfs bijdragen tot een schoon, veilig en gezond milieu. Het kapitalisme heeft namelijk wel financiële groei nodig, maar niet noodzakelijk materiële groei of milieuvriendelijke produktie (de economie zou meer gericht worden op informatieprocessen (Milton Friedman)). Het kapitalisme lijkt in principe flexibel genoeg om een groene gedaante aan te nemen. Maar *hoe* dat moet gebeuren, verneemt de nieuwsgierige lezer niet.

Hierna gaat het over de conceptie van de staat in het ecoliberalisme, het eco-socialisme, de groene markt-economie en het ecoanarchisme. Een planeconomie is volgens de auteur niet verzoenbaar met een democratie, liberaal of anderszins. Een planeconomie zou slechts aantrekkelijk zijn indien het systeem van economische planning volmaakt zou zijn, d.i. wanneer planners zouden beschikken over volledige informatie en volmaakt vertrouwen. Nu is ook

aan de volkomenheid van de concurrentie in een bestaande markteconomie natuurlijk helemaal niet voldaan, maar dat is volgens onze hoogleraar geen reden om niet voor een markteconomie te kiezen. Er is namelijk het probleem dat een planeconomie in de liberaal democratische landen, die, zoals we weten, door een overvloed aan politiek en wereldbeschouwelijk pluralisme gekenmerkt worden, moeilijk invoerbaar zou zijn (zeer juist en hierin zit de functie van al het "pluralisme"!)). Het ecosocialisme diagnosticeert dus, althans voor een deel, juist, maar stelt een ondeugdelijke therapie voor in zover het te zeer de planeconomie omarmt. Gelukkig worden alle problemen, waartoe zowel een Vrije markt als een planeconomie aanleiding geven, omzeild in de groene markteconomie die nergens bestaat, zelfs niet in theorie: de bespreking neemt niet meer dan een halve pagina in beslag. In deze economie nemen de leden van de samenleving deel aan de publieke besluitvorming. Kenmerken zijn hoge participatie (geen directe democratie) in "een meer dan minimale staat" (p. 98), die herverdeelt, als correctie op de markt (dus een gemengde economie), waarbij rechtvaardigheid en duurzaamheid voorop staan.

Daarna gaat het over de rol en de mogelijkheid van een autoritaire staat. In een berucht artikel, "Leviathan or Oblivion" (autoritaire politiek of ecologische ruïnering), heeft Ophuls proberen aan te tonen dat democratieën milieuproblemen niet kunnen oplossen. In een politiek democratisch regime zal nooit een stationair draaiende, duurzame economie tot stand kunnen komen. Een duurzame economie moet worden afgedwongen door een "oligarchisch priesterschap" (sic) van ecologen. Achterberg zet de positieve argumenten af tegen de negatieve en onderzoekt Ophuls' aan Hardin en Hobbes ontleende assumpties. Hoe het ook zij, ook een autoritair regime zal, zoals Heilbronner uiteenzet, rekening moeten houden met het kardinale probleem dat een stationaire economie zal leiden tot toenemende sociale spanningen, aangezien de pacificatie niet meer zal zijn af te kopen door verzorgingsarrangementen en consumerisme. Het is precies dit probleem dat het volgens Ophuls en Heilbronner aan parlementaire, liberale democratieën onmogelijk maken van groei naar krimp over te gaan.

In de bespreking van het ecoanarchisme dient Bookchin centraal te staan. Bij Bookchin nemen naast een stationair draaiende economie, ook relatieve zelfvoorziening van gemeenschappen een centrale plaats in: men dient economisch op eigen benen te staan, op de manier waarop ecosystemen dat doen in de natuur. Dit standpunt houdt een veroordeling van interregionale handel in. Bookchin bepleit reeds jaren een "nieuw protectionisme" dat in het geheel geen isolatie is, maar een wereld ziet van elkaar op monetair en ander gebied

onafhankelijke eenheden, zodat, *geschraagd op* die onafhankelijkheid (dit is een essentieel punt), interdependentie en coöperatie, die nodig zullen zijn om de wereldomvattende milieuproblemen aan te pakken, vaste vorm kunnen krijgen (2).

Na deze beschouwingen wordt ingegaan op vragen als welke technologie hoe kan worden gebruikt en of de huidige technologie stuurbaar is. Technologie is meer dan alleen machines. Aan de technologie als "hardware" beantwoorden specifieke culturele (bijv. het vooruitgangsgeloof) en organisatorische aspecten. Achterberg bespreekt twee opvattingen over de techniek, die van Ellul en die van Mumford. De bespreking van het werk Ellul is hopleoos eenzijdig. De reden daarvoor is niet ver te zoeken: Achterberg maakte alleen gebruik van *La Technique ou l'Enjeu du Siècle* (1954). Nadien heeft Ellul zijn werk echter nog aanzienlijk aangevuld, verfijnd en gecorrigeerd. Volgens Ellul is de techniek autonoom: zij is geen middel meer dat de mens in handen heeft om doelen te realiseren, maar een middel om verdere middelen te verwezenlijken. Welke middelen gerealiseerd worden, zoekt de techniek zelf uit. Alles wordt geschraagd volgens het principe van de maximalisatie van de efficiëntie, waarbij voor morele keuzes geen plaats meer overblijft. Van deze voorstelling is reeds dikwijls een karikatuur gemaakt. Wanneer men de zaken zo voorstelt, is ook niet moeilijk om tegen Ellul nogal wat buskruit te gebruiken. Achterberg vat Ellul samen als volgt: ofwel gebruiken we de techniek en onderwerpen we ons aan haar cascade van middelen en zelf gemaakte verbindingen tussen economische activiteiten, ofwel verzetten we ons tegen de techniek, maar dan staat het concentratiekamp te wachten. Techniek en efficiëntie verdragen immers geen afwijkende meningen en activiteiten. Net zoals Mumford beklemtoont Ellul echter dat de mens nog wel kan kiezen - hij moet. De techniek bedreigt de vrijheid, maar zij heeft de vrijheid nog niet vernietigd. Er zijn in de industriële maatschappij nog marginale activiteiten, zoals denken, het kunstenaarschap, solidariteitsrelaties, die zich aan de Efficiëntie onttrekken. De maatschappij is nog niet helemaal vertechnologiseerd, de menselijke relaties zijn bijgevolg nog niet helemaal verwoest, de mens kan dit grootste gevaar nog afwenden door een enorme spirituele energie te ontplooiën.

Ook Mumford is interessant. Mumford maakt (weliswaar in een artikel waar hij zich later heeft van gedistancieerd) een onderscheid tussen autoritaire en democratische techniek. Beide vormen bestaan reeds zeer lang. De democratische techniek mag duurzaam worden genoemd (kleinschaligheid, geen universalisering, ambachtswerk, nadruk op esthetiek, verankering in een zedelijke gemeenschap met politiek als gemeenschapsregulering, voorzichtige omgang en eerbiedige houding tegenover de natuur). De autoritaire techniek beant-

woordt aan beschaving in onze betekenis, grootschaligheid, politiek centralisme, slavenarbeid, bureaucratie, uitbuiting van de natuur ("megatechnics"). Het komt er volgens Mumford op aan de autoritaire techniek niet af te schaffen, zij heeft immers voordelen. De autoritaire techniek moet ondergeschikt blijven aan de democratische techniek. Op deze wijze zou in de toekomst een "ecotechnologie" een technologie gestuurd door een ander perspectief van normen en waarden dan de huidige technologie, vorm kunnen krijgen. Ecotechnologie zou flexibel moeten zijn, duurzaam, kwalitatief, gedecentraliseerd, recirculatie van energiebronnen moeten betrachten en meer sociale menselijke omgangsvormen moeten voorstaan.

Over de laatste zestig pagina's van dit boek die handelen over milieu-ethiek kan ik kort zijn. Mensen kunnen verscheidene houdingen aannemen tegenover de natuur (overheersing, eenheid met de natuur, rentmeesterschap). Welke houding is moreel verantwoord? Hoe moet de verhouding tussen de menselijke en de niet-menselijke natuur gedacht worden? Moeten dieren bepaalde rechten worden toegewezen, zo ja welke en op welke grond? Moet de planeet in globo beschouwd worden als een soort levend superorganisme en kan men dan in overdrachtelijke zin zeggen dat ook een stromende rivier "leeft" zoals Naess doet of getuigt dergelijke gedachtengang van een regressief "oceanisch gevoel"? (3) Indien GAIA het enige organisme is dat er in de limietsituatie toe doet, geeft dan het streven naar "zelfrealisatie" (Naess), alle theoretisch gezwets indachtig, geen aanleiding tot amorfe onverschilligheid? Zelfs een nucleaire winter, na een ramp die de mensen vernietigt, hoeft niet dramatisch te zijn indien GAIA kan herstellen (voorbeeld van Achterberg). Het komt er op aan zeker niet over bestaande machtsverhoudingen te spreken. De milieu-ethicus, Regan, stelt, in tegenstelling tot Singer (van *Animal Liberation*), die morele rechten aan alle levende organismen wil toekennen, voor morele rechten te verlenen aan alle mentaal normale zoogdieren van één jaar en ouder: de mens verwerft het morele recht een mentaal gehandicapte koe te nuttigen. Mentaal gehandicapte kinderen zouden geen recht op leven hebben. Dit dient, volgens sommige van deze "ethici", voor wie een massale menselijke mortaliteit een goede zaak zou zijn (de mens vervuult niet alleen de natuur, maar is zelf vervuiling en de boot is ondertussen vol), positief te worden gewaardeerd. Hier moet terecht van ecofascisme worden gesproken (4).

Een andere vraag betreft de intergenerationale rechtvaardigheid. Zijn mensen eigenlijk verantwoording verschuldigd aan anderen die nog niet bestaan (m.a.w. valt duurzaamheid moreel te funderen?) ? Intuïtief zou men denken van wel, maar dat is gerekend buiten het non-identiteitsprobleem (Parfit): wanneer op een bepaald punt het beleid inzake bijvoorbeeld energie wijzigt,

zal de maatschappelijke evolutie anders verlopen. Op de duur zal de maatschappij uit andere individuen bestaan dan bij een ongewijzigd beleid. Dit ondermijnt de basis voor morele bezwaren tegen het aanvankelijk gevoerde beleid. Stel dat een verkwistend grondstoffenbeleid na enkele eeuwen boorlingen geboren doet worden in een verwoeste wereld, dan mogen die boorlingen toch niet klagen. Bij een goed beleid zouden zij er niet eens geweest zijn en het leven is het waard om geleefd te worden. De waanzin stijgt ten top.

Deze inleiding is niet geslaagd. Het boek bevat veel informatie, maar de lezer blijft telkens op zijn honger zitten. De besprekingen zijn vaak te oppervlakkig en zijn te vaak gekruid met politieke uitspraken. Wat mij, naast de prijs, vijf frank per bladzijde, het meest stoort is het gebrek aan verontwaardiging. Het moge duidelijk zijn dat de milieufilosofie zich bezighoudt met problemen die het leven op aarde ernstig bedreigen. En niettemin wordt er geschreven alsof er nog alle tijd van de wereld is.

Gegrepen door techniek bestaat uit een bundeling van voordrachten die georganiseerd werden door het Genootschap Wetenschap, Techniek en Maatschappij van Technologische Instituut van de Koninklijke Vlaamse Ingenieursvereniging. In de artikels worden de denkbeelden over de techniek van Martin Heidegger, Gilbert Simondon, Lewis Mumford, Hannah Arendt en Otto Ulich besproken. Mijn eerste punt van kritiek betreft de keuze van de auteurs. Een introductie tot het werk van Jacques Ellul ontbreekt evenals, maar dat is klassiek en politiek correct, een bespreking van Rudolf Boehm. Een bijdrage over Ellul had bijzonder interessant kunnen zijn. Over diens werk bestaan immers verscheidene verkeerde interpretaties. Een goed artikel had daarin orde kunnen brengen. Een bijdrage over Boehm en de techniek ware eveneens interessant geweest. Indien men het met hem niet eens is, kan men eens proberen om hem te weerleggen.

Het boek zet in met een bijdrage van Samuel IJsseling over de techniek bij Heidegger. De bijdrage is kraakhelder, hetgeen, wanneer het over Heidegger gaat, een bijzondere verdienste is. Heidegger is de eerste die de vraag naar het 'wezen' van de techniek gesteld heeft. De techniek een 'omgaan met' dingen en mensen. Techniek is geen verzameling van apparaten, geen middel om een doel te bereiken, maar een milieu waarin de mens leeft. Techniek is een rationeel, efficiënt omgaan met de werkelijkheid. Bij de oude Grieken werd techniek opgevat als vaardigheid bij het maken van dingen waarvan de mens de maat is. In het begin van de moderne tijd vindt volgens Heidegger een radicale omwenteling plaats. De techniek wordt dan een 'gewelddadig opeisen'. De

techniek wordt totalitair. Alleen de efficiëntie kan nog overleven. Het paradigma van de technologie illumineert het bestaan niet en toont de wereld niet meer als een plaats waarin het leven geworteld is. De techniek probeert al wat is onder controle te krijgen. De voorbeelden die uit onze beschaving als representatief naar voren komen, gaan altijd over hetzelfde: de flexibiliteit en de efficiëntie. We bewonderen de steeds aangroeiende rekensnelheid van computers, zonder te weten waarom we zo'n uitermate vlugge en flexibele computer nodig hebben. Heidegger geeft het beroemde voorbeeld van de Rijn. Door middel van een waterkrachtcentrale verschijnt zelfs de Rijn als iets dat onder ons bevel staat. De mens is totaal afhankelijk geworden van de techniek. Zonder een technisch midden kan hij niet meer bestaan. De techniek overstijgt het oorspronkelijke ontwerp, het is van een andere orde. De vraag is dan wat daaraan kan worden gedaan. IJsseling is daarover defaitisch. En toch. Volgens Heidegger wordt de mens bedreigd door iets dat *nog gevaarlijker is* dan de technologische vernietiging van de natuur en de beschaving, maar aan *dat* gevaar kan iets worden gedaan. Dat gevaar is de vermindering van de mens en van het menselijke door het technologische begrijpen, niet de vernietiging die specifieke technologieën en handelingen bewerken. Heidegger onderscheidt tussen de al te reële problemen die de technologie veroorzaakt, de ecologische destructie, het consumerisme, enzovoort, en de al te reële dreiging van de vernietiging van de menselijke conditie die er uit zou bestaan dat de mens zou leven in een Umwelt waarin zijn zorgen, noden en beslommeringen geheel door de technologie zouden zijn te bevredigen en op te lossen. Het "grootste" gevaar is dat, door de alomtegenwoordige aanwezigheid van de technologie het "technologische denken" op een dag zou worden beschouwd en gepraktiseerd als de enige mogelijke wijze van denken. Het gevaar dat van de technologie uitgaat is niet in eerste instantie de vernietiging van de natuur en van de cultuur. Het gevaar van de technologie gaat, gezien zijn totaliserende en cybernetische eigenschappen, uit naar het wezen van de mens zelf. Het gevaar is dat de mens zichzelf en de anderen als technologie beschouwt. Deze dreiging is dan geen probleem voor hetwelk we een "oplossing" moeten bedenken, maar een ontologische conditie die een transformatie van het menselijk zelfbegrijpen vereist.

In de tweede bijdrage behandelt Paul Gimeno de techniekfilosofie van Gilbert Simondon. Ik ken deze filosoof niet. Gimeno's voorstelling is zeer de moeite waard. Volgens Simondon worden in de techniekfilosofie vragen gesteld die voorbij gaan aan de vraag over wat wij het hebben als we spreken over een technisch object. Een technisch object is volgens hem het resultaat van een genese die leidt tot stijgende autonomie (concretisatie). Technische

voortgang wordt bepaald door economische en technische randvoorwaarden. Terwijl ambachtelijk gemaakte objecten naar maat worden gemaakt op vraag van de gebruiker, passen de behoeften van de gebruiker zich aan het industrieel gemaakte object aan. De concretisatie-dynamiek is daarvoor verantwoordelijk. Voor Simondon kan de relatie tussen mens en techniek verduidelijkt worden aan de hand van twee visies op techniek, die van de ambachtsman en die van de ingenieur. In de eerste visie staat de handigheid centraal, in de tweede visie de wetenschappelijke en universele rationaliteit. De vraag welke vorm het toekomstig "humanisme" (?) zou moeten aannemen, houdt verband met de vraag hoe het humanisme er vroeger uitzag en meer specifiek met dat van de twintigste eeuw. Dit laatste kenmerkt zich door vervreemding van het individu tegenover het technisch object. De vervreemding is tweevoudig: a. de bekende socio-economische vervreemding; b. de fysische en psychologische betrokkenheid bij het technische object is verloren gegaan. Het individu is zelf een technisch element geworden. Op die manier dreigt het gevaar van een technocratie waar het technisch object een middel tot macht wordt.

De centrale hypothese van Simondon is dat de techniciteit een van de twee fundamentele fasen is, naast de religie, die ontstaan zijn uit de splitsing van een oorspronkelijk organische, magische bestaans- en denkwijze. Simondon legt dan uit waaraan die primitieve magische eenheid beantwoordt. Het denken heeft nu de taak de eenheid tussen het technisch denken en andere denkwijzen opnieuw te verenigen (of te doen "ontmoeten"). Maar dat gebeurt niet: de technische manipulatie van de menselijke wereld plaatst zich tegenover het overkoepelend (?) sociaal en politiek denken. Deze bijdrage is zeer interessant.

Ullrich Melle schreef een vlot leesbare en erg informatieve bijdrage over Lewis Mumford. Ik kan slechts enkele thema's noemen. Mumford bestrijdt dat de industriële revolutie in Engeland ontstond tijdens de achttiende eeuw. Aan het begin van het machinetijdperk staat niet de uitvinding van nieuwe machines, maar een nieuwe houding tegenover de werkelijkheid: de mens werd mechanisch vooraleer hij machines ontwikkelde. De klok is een eerste vorm van mechanisatie en vervreemding (wij eten om 12 uur en niet omdat we honger hebben, enz.). Tijdens de veertiende tot de zeventiende eeuw wordt de conceptie van de ruimte aan de tijd toegevoegd. Zo groeit de belangstelling voor het meten, het kwantitatieve. Uiteindelijk ontstaat de megamachine die de aarde dreigt te verwoesten en de dreigt op de sluiten in een onaantastbare technocratie. De megamachine is, zoals hierboven reeds gezegd, geen moderne vinding. Zij is reeds millennia oud. De piramiden zijn produkten van de eerste megamachines. Volgens Mumford raakte de megamachine rond 600 voor

Christus in verval. Vanaf de zestiende eeuw krijgt de moderne megamachine vorm. Dit proces start met de Franse Revolutie, die de moderne machtsstaat voortbrengt. De volgende fase is de Eerste Wereldoorlog. De Tweede Wereldoorlog consolideert de macht van de megamachine, met als sluitstuk de atoombom. Mumford heeft altijd het MIC en de kapitalistische "groeieconomie" bekritiseerd. De geldeconomie moet worden omgebogen in een levens-economie. Basisdemocratische groepen en de revitalisatie van stedelijkheid zouden daar volgens hem zorg voor kunnen dragen. Mumford sprak zelf over een 'groene republiek.' Het goede leven mag niet uitsluitend en niet hoofdzakelijk in materiële termen worden gevat. Melle had daaraan wel kunnen toevoegen dat de grote intellectueel Mumford (in de positieve betekenis) een verdeling in materiële en niet-materiële waarden zoals thans is zwang is waarschijnlijk als intellectuele kapitulatie had afgedaan.

Over de twee resterende bijdragen zal ik kort zijn. Over Hannah Arendt werd in dit tijdschrift reeds gepubliceerd en van Otto Ullrich verschenen in het Vlaams Marxistisch Tijdschrift reeds bijdragen. Volgens Arendt dient de moderne techniek opgevat te worden als een verzet van de westerse mens tegen de aardse bestaansvoorwaarden, als antwoord op de oude culturele (door Boehm gedocumenteerde) droom om de aarde en haar bestaansvoorwaarden te verlaten. Men kan dit, zoals Dirk Holemans doet, de kern van Arendts technologiekritiek noemen. Het is echter zo dat volgens Arendt niet alleen de techniek maar ook de politiek zelf een middel wordt om het onmogelijke te realiseren. Politiek en techniek zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden: de mens wil zich door de politiek en door de techniek van de arbeid verlossen. Het resultaat van dit streven is dat politiek alleen belangenpolitiek wordt en, later, zelveleze totalitaire politiek. Ook de techniek slaagt geenszins in zijn opzet: de wetenschapper transcendeert het experiment door daadwerkelijk *in* de natuur te handelen, waardoor hij er onbeheersbare processen in initieert. De wetenschap vernietigt zo uiteindelijk het object en ontmoet uiteindelijk slechts de conceptuele apparatuur waarmee hij zijn Odyssee begon. De technologie wordt zo doelloos. Dat alles vind ik bij Holemans niet. En er is nog een punt: Arendt weet heel goed dat aan de consumptiemaatschappij de productie terwille van de productie zelf ten grondslag ligt (zij refereert daartoe trouwens o.m. naar Mumford).

Jef Peeters' bijdrage is evenwichtiger. Zijn analyse vertrekt van de vaststelling dat in de industriële samenleving de ontplooiingsmogelijkheden ongelijk verdeeld zijn over de mensheid. Deze asymmetrie is toe te schrijven aan een machtsverhouding. In de 1000p van de geschiedenis worden verschillende middelen aangewend om die verhoudingen te versluieren. Met de industrial-

sering krijgt die versluiering een nieuwe basis: macht wordt bemiddeld door techniek. Ook Ullrich maakt een onderscheid tussen ambachtelijke» en industriële techniek. De ontwikkeling van de wetenschap speelt daarbij mee een doorslaggevende rol. Ullrich beschouwt het wetenschappelijk experiment als een laboratorium van industriële macht. De wetenschap wordt gekenmerkt door een eindeloze groeidynamiek die onverschillig staat tegenover de doelstellingen van de menselijke leefwereld.

Een diepere analyse van de technologie leidt Ullrich tot de invoering van het begrip "verdinglijking." Eén van de elementen van de verdinglijking is dat de verantwoordbaarheid van het menselijk handelen op de achtergrond treedt. Er is een verschil tussen wat de techniek kan voortbergen en wat de mens er zich kan voorstellen (bijvoorbeeld de atoombom). M.a.w. ethisch handelen wordt structureel onmogelijk. Ook in de "scientific community" is de verdinglijking van toepassing: vorsers vorsen zonder dat ethische motieven in hun werk nog een rol spelen. Dat is al bij al een macabere situatie.

We kunnen *Gegrepen door techniek* als inleiding zeker aanbevelen. Het boek is goed verzorgd en alle bijdragen zijn in een vlotte en toegankelijke taal geschreven. Maar echt opwindend is dit boek nu ook weer niet te noemen. Daarvoor blijft het veel te braaf: nergens wordt uitdagend geponereerd en bewezen.

William Denayer

Wouter Achterberg, Samenleving, natuur en duurzaamheid Een inleiding in de milieufilosofie, Assen: Van Gorcum, 1994, 226p.

Raoul Weiler, Dirk Holemans (red.), Gegrepen door techniek, Kapellen: Pelckmans, en Koninklijke Vlaamse Ingenieursvereniging, 191 p.

- (1) Zie R. Boehm: De groei van de Club van Rome, *Kritiek, Tijdschrift voor Fenomenologie*, nr. 22, 1991, pp. 3-18.
- (2) Zie W. Denayer: Een mondiaal actieplan tegen armoede, werkloosheid en sociale desintegratie, *Nieuw Links*, jrg. 8, nr. 23, 31 maart, pp. 16-18;
- (3) Zie G. Quintelier: "Ni: SELF-R.EALISATION !"? Gevaarlijke naïviteiten van de Deep Ecology, verschijnt in *Kritiek, Tijdschrift voor Fenomenologie*, nr. 2, 1995. Zowel Quintelier als Achterberg refereren naar dit 'oceanisch gevoel'.
- (4) Zie G. Quintelier: Over ecofascisme en groene dictatuur, *EcoGroen*, nr. 6, 1994, pp. 41-44.

De Wijzen en de Zotten

Men kan *De Wijzen en de Zotten* lezen als een interessante en originele herinterpretatie van een aantal belangrijke denkers - filosofen, ethici, sociaal-critici - van de moderniteit, van Descartes tot Spinoza, en van Mandeville tot Hamann en Kierkegaard. Maar dan zou men de belangrijke thesen uit het oog verliezen, die de auteur d.m.v. deze herinterpretaties ter discussie voorlegt en die zijn bijdrage vormen aan het nog steeds niet afgesloten, steeds dringender geworden actuele debat over de grenzen van de menselijke zelfbeschikking in een tijdperk van een toenemend besef van de eindigheid van mens en wereld. Ik zet enkele van die thesen voorop:

1. de moderniteit is nog steeds niet voorbij; wij zijn eerder "laatmodernen" dan "postmodernen", d.w.z. dat we de problemen van de moderniteit niet als afgedaan achter ons kunnen laten liggen.
2. in tegenstelling tot de karikatuur van de Verlichting die intussen intellectueel en ideologisch gemeengoed geworden is, waren de denkers van die periode zich terdege bewust van de contradicties van het vooruitgangdenken en kan dus alleen maar een genuanceerd onderzoek van hun wereldvisies ons verder helpen.
3. het begrip "vrijheid" van de moderniteit is wezenlijk dubbelzinnig: we moeten m.a.w. een duidelijk onderscheid maken tussen de "negatieve vrijheid" (van uiterlijke wereldse en bovennatuurlijke dwang en dogmatisme) en de "positieve vrijheid" die ons toelaat, ook vandaag nog een zinvol individueel en collectief bestaan te beleven.
4. de moderniteit valt samen met en is een reactie op de ontwikkeling van het wereldkapitalisme, van de "primitieve accumulatie van kapitaal" tot de schijnbaar onbetwiste heerschappij van deze wareconomie, die vandaag nog verterkt wordt door een veralgemeend consumentisme en de daarmee gepaard gaande ideologische infantilisering van de consument. Deze betutteling van de overgrote meerderheid van de bevolking, bevorderd door de massa- en media "cultuur", houdt het systeem voorlopig in stand, ook al groeit het besef van de onhoudbaarheid en het immoralisme ervan op vele plaatsen.
5. dit besef geeft aanleiding tot een aantal verschillende reacties, van een reactionaire nostalgie naar de pre-moderniteit en een doorgedreven cynisme tot nieuwe vormen van godsdienstigheid of verlicht elitarisme. Elk van deze reacties heeft diepe wortels in het verleden en moet daarom vanuit dit verleden begrepen worden.

6. reeds bij de Grieken (Socrates) en in de Bijbel (Daniël) kan men twee grondhoudingen vinden, die ook vandaag nog doorwerken en ons kunnen helpen, ons beter in de complexiteit van de moderniteit te oriënteren.

7. dit geldt eveneens voor het "buitenwereldse" pessimisme van een Augustinus (5de eeuw) dat vele moderne denkers fundamenteel geïnspireerd heeft en, via onder meer Kierkegaard, een grote invloed heeft uitgeoefend op de existentiële filosofie van de 20ste eeuw.

Met die verwijzing naar Socrates, de profeet Daniël en de vroeg-christelijke denkers is het ruime kader geschetst, waarin de auteur wie het uiteraard om zingeving aan het einde van de 20ste eeuw te doen is, zijn analyses plaatst. De denkers van de moderniteit werden echter geconfronteerd met een geheel nieuw fenomeen, het opkomende en het succesrijke kapitalisme, waarvan ze de als het ware onstuitbare macht voor- of aanvoelden en waarop ze verplicht waren te reageren. Sommigen, zoals de arts-filosoof Bernard Mandeville, beschouwden de intrinsieke onrechtvaardigheid van dit systeem als de onvermijdelijke prijs die de mensheid voor welvaart (en luxe) moest betalen en wezen elke poging om hieraan te ontsnappen als voorbijgestreefd of naïef af. Anderen, zoals Descartes, geloofden dat men op grond van de ratio een eerbaar en zinvol "voorlopig moraalsysteem" kon opbouwen, terwijl denkers als Spinoza ervan overtuigd waren dat de mens door matiging van zijn verlangens een inwendige vrijheid kon bewaren, los van de waanzin van de alles doordringende en perverterende passie van het nooit bevredigde "steeds meer" die de mensheid scheen te benevelen en vernietigen.

Commers verwerpt het buitenwereldse pessimisme als een moreel onaanvaardbare vlucht-poging, maar hij verzet zich even krachtdadig tegen de resigerende apologie van het bestaande (en uiteraard ook tegen het positivistische geloof in de alles oplossende technowetenschap). Hij koestert een onverholven sympathie voor de (elitaire) wijsheid van vrije geesten als Descartes en Spinoza, maar beseft vanuit zijn marxistische achtergrond, dat ook deze kleine wereld van de "perfecti" tenslotte ook niet tegen de logica van het systeem is opgewassen.

Dit brengt me tot de enige fundamentele kritiek op dit aangenaam geschreven, met literaire en artistieke referenties gekruide, af en toe zelfs lichtjes badinerende boek. Zijn pleidooi tegen de "negatieve vrijheid", die daarin bestaat dat de mens zich zoveel mogelijk van elke dwang (en verantwoordelijkheid) moet bevrijden, is overtuigend. Wat hij echter over de "positieve vrijheid" te zeggen heeft, is schaars en vooral vaag. Men ziet in welke richting hij zichzelf en de lezer wil oriënteren, namelijk van een humanisme dat, inderdaad,

zich bevrijd heeft uit het oude autoritaire dogmatisme, maar de zin voor wat hij "het derde" noemt niet heeft verloren. Dat derde is geen bovennatuur of goddelijk wezen, het zijn evenmin de "lendemains qui chantent" van het zogenaamde wetenschappelijke socialisme of de begoochelingen van het sciëntisme, maar een nieuwe vorm van "religieus humanisme" dat geïnspireerd wordt door de vrijmoedigheid (vrijheid én moed) van een profeet Daniël die voor g en koningen of tirannen uit de weg ging en in onze eeuw werd uitgedrukt door denkers als Erich Fromm en Ernst Bloch. Alleen zijn het Inferno en zelfs het Purgatorio makkelijker te verbeelden dan het ietwat saaie Paradiso, en dat hebben zowel Dante als Commers ervaren. Mijn kritiek is daarom eerder een wens aan het adres van de auteur, om in een volgende publicatie deze "positieve vrijheid" meer inhoud te geven dan in dit boek het geval is. Maar dan moet hij zich hoeden voor een al te veelvuldig gebruik van het adjectief "zeker" ("een zekere god", "een zeker humanisme", enz.), omdat men daarmee veel te veel verkeerde kanten op kan en de auteur te makkelijk aan verantwoording voor zijn stellingen kan ontsnappen. Ook de veelduidigheid heeft zijn grenzen in een essay over de eenduidig vastgestelde grenzen van onze wereld. Indien het waar is dat we stilaan aan het einde van de moderniteit zijn aanbeland, wat heel anders is dan het "einde van de geschiedenis", dan moeten we inderdaad kleur bekennen. En indien Ernst Bloch gelijk heeft dat "uto pieën een reisroute (Fahrplan) hebben", dan moeten we er alles op zetten deze route naar een maakbare samenleving (en een maakbaar leven) zo precies mogelijk proberen uit te stippelen, uiteraard met de vrijheid om telkens opnieuw uitzichtloos gebleken wegen (Heideggers "Holzwege") te verlaten, hoe aantrekkelijk die er vooreerst ook uitzagen. Voor Commers is dit een zaak van vrijheid en moed (tegenover het lijden en de dood), van inzicht in de reële begrensdheid van mens en wereld, en van de overtuiging dat we ondanks alle schijn nog niet al onze mogelijkheden hebben uitgeput. Dat die mogelijkheden in de eerste plaats innerlijk zijn en daardoor verdacht op de oude Griekse en Bijbelse "deugden" lijken, maar dan resoluut niet meer op basis van slavernij of etnische uitverkorenheid, mag ons niet afschrikken, integendeel.

Ludo Abicht

De Wijzen en de Zotten. De moderniteit en haar filosofie, Ronald Commers, Brussel: VUB Press, 1995, 312 p.

Stel: het Vlaams Blok laat zijn tanden zien ***(Ze zullen grove borstels nodig hebben om ze te poetsen)***

In het laatste hoofdstuk van *Grove Borstels. Stel dat het Vlaams Blok morgen zijn prgramma realiseert, hoe zou Vlaanderen er dan uitzien?* stelt Marc Spruyt dat het Vlaams Blok zijn kiezers misleidt. 'Misleiden' betekent niet dat een of ander punt in de propaganda niet voorkomt, want propaganda vereenvoudigt altijd. Het betekent dat standpunten anders voorgesteld worden dan in het programma van de partij (p. 266). Het gaat om politieke marketing die door Philip Dewinter in Maoïstische termen begrepen wordt: kwestie van je ideeën aan te passen aan de veranderende tijden. De bedoelingen van het Vlaams Blok zijn daarbij een aanhang te lokken (in de commerciële zin van het woord: door de partij te verkopen aan de kiezer) om daarmee een stem in het debat af te dwingen. De ideeën van het Vlaams Blok moeten op basis van het kiezersaantal dat de partij heeft vergaard, bespreekbaar worden. Eenmaal de partij aan de tafel mag zitten van het debat en de ideeën van die partij besproken (moeten) worden, kunnen de geesten gewonnen aan die ideeën en er langzamerhand voor gewonnen worden.

Ook hier denkt het Vlaams Blok in communistische termen, nl. in Gramscianse termen van het vestigen van een (culturele-, politieke-,...) hegemonie die een sociaal-economische (militaire,...) hegemonie moet voorafgaan/begeleiden; aanvaardbaar maken eigenlijk en justificeren. Evident dat de parlementaire weg daarbij niet de enige is, het veroveren van sleutelposities op terreinen als onderwijs, media, cultuurspreiding,... is net zo goed deel van deze strategie. Karel Dillen, voorzitter voor het leven van het Vlaams Blok stelt het zo dat: "(het) ideaal (zou zijn om) een elitair programma te kunnen koppelen aan een populistische toevloed van stemmen." (p. 275).

Het patroon dat in de (misleidende) propaganda terug te vinden is, ziet er uit als volgt: de voordelen die je (de kiezer) kan krijgen mocht het Vlaams Blok het voor het zeggen hebben; of de nadelen die je nu of in de toekomst moet ondergaan, in het andere geval worden rijkelijk bespeeld. De voorwaarden die het Blok zal eisen als je de beloofde rechten wil bekomen (zowel de voorwaarden i.v.m. afkomst dewelke de voldoening er van buiten de wil gebeurt, als deze die wel onderworpen zijn aan de wil: (volks-)plichten) en de gevolgen die er uit voortvloeien (zuiveringen allerhande) worden verzwegen.

In de propaganda stelt het Vlaams Blok het voor dat de geldstromen van Vlaanderen naar Wallonië de enige reden is waarom Vlaanderen onafhankelijk moet worden. Niet alleen is zulk een materialistisch argument volstrekt in tegenstelling tot de visie van het Blok, het misleidt ook omdat het verzwijgt dat de onafhankelijkheids-eis kadert in hun mono-etnische visie. (Hetzelfde kan gezegd worden i.v.m. de propaganda vs. de visie van het Blok t.o.v. vreemdelingen). Bovendien is er in de propaganda geen sprake van de 'volksverraders' die actief of passief Vlaanderen 'verkocht' hebben aan België of anderzijds hebben verkwanseld. Volgens het programma en de programmateksten wachten die ook nog hun loon van het Vlaams Blok. Niks dus daarover in de propaganda, net zo min als over al die andere 'volksverraders': de vrouwen die abortus ondergaan (én hun begeleidende artsen); vrouwen die aan hun 'volksplicht' verzaken om voldoende Vlamingen te baren en op te voeden; linksen allerhande (mensen die ooit communistische ideeën hebben gehad zullen zich moeten verantwoorden. Hier wordt het opinie-delicet ingevoerd!), socio-culturele en jeugdwerkers die de loyaliteitsband t.o.v. Vlaanderen en het Vlaamse volk ondergraven door andere loyaliteiten te promoten; vakbondsmensen; journalisten;... En zeker niks in de propaganda over het lot (uitzuivering, oprotten, beroepsverbod of erger) dat hen te wachten staat.

Aan de kleine man wordt gezegd dat het Blok steun zal organiseren voor de etnische leden van het volk; maar niet dat etnisch lidmaatschap niet voldoende is voor het krijgen van welk recht dan ook. Bijkomende voorwaarde zal zijn dat de betrokkene 'volksbewust' is, geen volks-vreemde ideologieën aanhangt, zijn volksplichten voldoet, werkt,... Het loon van de arbeider zal flexibel zijn en de prestatie van de arbeider én de financiële toestand van het bedrijf waar hij werkt volgen. Overigens zal het loon sowieso omlaag moeten (niet alleen bruto, door het verlagen van de loonkosten; maar ook netto) om de concurrentie van de lage loon-landen aan te kunnen. De lonen in die landen zijn overigens terecht laag omdat ze in overeenstemming zijn met de historisch gegroeide en anders bepaalde (etnisch, raciaal,...?) cultuur. Het zelfde geldt voor de sociale- en werkomstandigheden ginder. De kloof tussen lage en hoge loon-landen mag dus niet gedempt worden door de arbeidssituatie in de eersten te verbeteren.

De propaganda spreekt over de 'eigen waarden en respect voor de tradities', maar zwijgt over de concrete invulling en over het feit dat de individuele rechten (mensenrechten) ondergeschikt zullen zijn aan de volksbelangen (concurrentie-positie, rechts-nationalistische ideologie, etnische, sociale, economische, politieke, linguïstische en culturele homogeniteit van Vlaande-

ren,...). Het gezin wordt sterk gewaardeerd (en vervangt het individu als kleinste entiteit die rechten kan hebben. Recht op werk, loon..., geldt in de visie van het Blok voor gezinnen, niet voor de samenstellende individuen). Maar verder wordt gezwegen over de vereiste plichten (zorgen dat er voldoende kinderen zijn, zorgen dat de etnische homogeniteit van de maatschappij gevrijwaard wordt: geen gemengde huwelijken; de kinderen tot Vlaamsbewusten opvoeden;...). En er wordt verzwegen dat andere samenlevingsvormen als abnormaal, minderwaardig en marginaal moeten gezien worden en dat men ze actief zal discrimineren.

Op overtuigende wijze zet Marc Spruyt de misleiding van de kiezer door het Vlaams Blok uiteen en brengt hij klaarheid in de bedoelingen daarachter. Maar daarvoor heeft hij eerst (de eerste acht hoofdstukken van het boek) het programma, de visie en de argumenten van het Blok grondig geanalyseerd (hoofdstukken 3 t.e.m. 8); de partijstructuren en hun manier van werken; en de relaties tot en de positie t.o.v. aanverwante organisaties (niet-politieke partijen van het radicaal rechtse en rechts-nationalistische allooï)(hoofdstukken 1 en 2) aan een onderzoek onderworpen.

De totalitaire mens- en maatschappijvisie die uit het programma van het Blok (niet zozeer uit de propaganda) spreekt en de concrete maatregelen en hun uitwerking die het Blok voor ogen heeft om die visie in de realiteit om te zetten; ze zijn allen toch wel schokkend (racisme, opinie-delicten, het verbod op afwijkende visies, of manieren van leven, etnische- en andere zuiveringen,...) het is omnogelijk het hier allemaal grondig te bespreken. En de argumenten die gebruikt worden zijn soms nog schokkender (cirkelredeneringen, gezagsargumenten ('je moet Vlaams-Nationalistisch worden omdat je Vlaming bent'; e.d.m.); contradictoire redeneringen t.o.v. andere punten of argumenten (een harde aanpak van de criminaliteit omdat een misdadiger altijd zelf volledig verantwoordelijk is voor zijn daden en misdaad op geen enkele manier mag baten; én een zachte aanpak van fiscale fraude omdat de witte-boord crimineel door omstandigheden (belastingdruk) wordt gedreven en hij toch niet te pakken is (wegens te machtig). Maar ook op die argumenten ga ik niet verder in. Dat ligt eerder binnen het bestek van het boek (waar ze heel goed worden uitgewerkt) dan binnen de bespreking van het boek.

Watje van mij wel nog moet weten is dat het boek heel betrouwbaar is. In tegenstelling tot de andere boeken in het genre (eigenlijk zijn die 'andere boeken' beperkt tot die van Hugo Gijssels, want - hoe verwonderlijk het ook mag klinken - meer (grondige) analyses van het Blok en haar programma zijn er niet) die het journalistieke niveau halen, is 'Grove Borstels' eerder weten-

schappelijk van aard. Spruyt is (quasi?) volledig geweest in zijn bronnen en heeft alleen de officiële bronnen gebruikt: programma-teksten, gepubliceerde en goedgekeurde notulen van congressen, officiële brochures, etc... Ook voor z'n analyse van de propaganda-teksten heeft hij zich beperkt tot die folders (etc.) die door de hoogste partij-instanties werden goedgekeurd. Deze systematiek en volledigheid tilt het boek hoog boven de (doorsnee) journalistiek uit.

Bovendien heeft hij zijn bronnen ideologisch neutraal benaderd. Op die manier kijkt hij "welk beeld wij van het Vlaams Blok krijgen wanneer we zijn programma analyseren in de terminologie waarvan het zichzelf bedient." (p. 19). Een voordeel van deze benadering is op z'n minst dat we het Blok te zien krijgen zoals het zichzelf ziet, niet zoals we het ons in onze stoutste dromen of nachtmerries voorstellen. En opmerkelijk is dat het beeld dat we krijgen heel samenhangend is (ondanks de contradicties hier en daar) en behoorlijk totaal. Als het Blok zegt geen *single issue* partij te zijn, dan kan het daarin wel eens gelijk hebben. Mensen die dachten dat het Blok blufpoker speelt, zouden bovendien bedrogen uit kunnen komen. De schatplicht die het Blok heeft t.o.v. Nieuw-Rechts en de gelijklopende visie die het dus heeft met andere, buitenlandse Nieuw-Rechts geïnspireerde partijen (Front National in Frankrijk bvb.) moeten duidelijk maken dat het Vlaams Blok aan de macht in Vlaanderen, nog niet zo geïsoleerd zal staan in de wereld als we soms durfden hopen. De relatie t.o.v. van Nieuw-Rechts, die uit de doeken wordt gedaan is dan ook een van de verdiensten van het boek. Het maakt dat we het Vlaams Blok maar beter niet meer zien in termen van lokkers van proteststemmen. Als het dat al is, moeten we bedenken dat de binnen gehaalde stem zeker niet alleen zal gebruikt worden om een protest te laten horen.

Jaak Perquy

Marc Spruyt, Grove Borstels. Stel dat het Vlaams Blok morgen zijn programma realiseert, hoe zou Vlaanderen er dan uitzien?, Leuven: Van Halewijck, 1995, 291 p. (met bibliografie en namenregister).

Atheïsme

In 1961 hield Michel Oukhow voor het Humanistisch Studententenverbond van Gent een voordracht over "de geschiedenis van de vrijzinnigheid (lees: het atheïsme)". Wat me toen vooral opviel, was de overeenkomst met de traditionele "geschiedenis van het christendom": ook hier werd de nadruk gelegd op de martelaren en de vervolgdenden voor het (on)geloof, op de bedreigde situatie van de vrijzinnigheid en op de altijd geboden waakzaamheid t.o.v. de plannen en kuiperijen van de andersdenkenden.

In 1964 was ik lid van een studiekekring rond de joods-Duitse atheïstische filosoof Ernst Bloch. De meeste deelnemers aan dat seminarie beschouwden zichzelf bijna vanzelfsprekend als atheïsten, en toch was er een duidelijk verschil tussen atheïstische "christenen, joden, islamieten of ongelovigen". Waarmee ik alleen maar wil zeggen dat het zinloos is je achtergomd en de daarmee samenhangende socialisatie te willen ontkennen, vooral wanneer het om zulke fundamentele problemen gaat als moraal, geloof en ongelooft, transcendentie en immanentie.

In *De geschiedenis van het atheïsme* is Hubert Dethier zich ten volle bewust van de hierboven geschetste problematiek. Ten eerste is het "atheïsme" tot vrij onlangs (en dan nog) een marginale positie geweest, waarvan de aanhangers inderdaad geschuwd, gewantrouwd, vervolgd en zelfs terechtgesteld werden. Omdat ze een gevaar betekenden voor de godsdienstige en wereldlijke orde, omdat ze de grondslagen van de traditionele moraal aantastten (ze kenden "god noch gebod"). Daarom is de verleiding groot om van zo'n geschiedenis teveel een polemiek te maken tegen al diegenen die door hun macht en intolerantie het vrije denken hebben willen tegenhouden. Gelukkig is Dethier, als man van de dialoog, niet voor deze begrijpelijke verleiding bezwaken, hoe hard sommige van zijn historische voorbeelden ook aankomen. En ten tweede zou men in feite beter spreken van een geschiedenis van "de atheïsmen", omdat er heel moeilijk een duidelijk en algemeen aanvaard historisch onderscheid kan gemaakt worden tussen de levensbeschouwingen die door hun aanhangers of buitenstaanders voor "atheïsme" doorgingen. De auteur schetst de complexe ontwikkeling van dit begrip vanaf de oudheid en de middeleeuwen, om dan vanaf de Renaissance van het begin van het moderne atheïsme te kunnen spreken.

Vanaf hier zou alles helder en duidelijk onderscheiden moeten zijn: een *agnosticus* is dan bijvoorbeeld iemand die vindt dat men het bestaan of niet-bestaan onmogelijk wetenschappelijk kan bewijzen, een *theïst* gelooft in een persoonlijke, nog steeds aanwezige god-schepper (bvb. de god van het katholieke "Credo"), voor een *deïst* blijft er slechts het geloof in een oorspronkelijke opperste bouwmeester van het heelal die verder alle contact met zijn schepping verloren heeft, en een *pantheïst* (ook hier zijn er verschillende historische en culturele verschillen) maakt principieel geen onderscheid tussen schepper en schepping, tussen mens en natuur. In deze categorie zou een *atheïst* iemand zijn die noch in een persoonlijke god, noch in een schepper-bouwmeester gelooft. Hieruit volgt dat de meeste moderne gelovigen filosofisch agnostici zijn, want ook zij zijn ervan overtuigd dat men het bestaan van (een) god niet kan bewijzen; hetzelfde geldt dan logischerwijze ook voor de moderne atheïsten, die al evenmin het niet-bestaan van die godheid proberen te bewijzen. Theoretisch is dat relatief makkelijk, maar het is de verdienste van Hubert Dethier ons te hebben aangetoond dat in de filosofische en ideologische praktijk veel minder eenvoudig ligt. Aan de hand van een aantal studies van Kant tot Bloch, van de Verlichtingsdenkers en tenslotte van een aantal moderne christelijke theologen (om. Teilhard de Chardin, Paul Tillich en John A.T. Robinson) argumenteert hij dat er zich inderdaad een langzame ontwikkeling naar het atheïsme heeft voorgedaan, eerst buiten (en vaak tegen) maar nu ook steeds meer binnen de traditionele kerken, dat men een onderscheid dient te maken tussen de weinigen die het begrip "atheïsme" openlijk afficheren (o.m. de militante filosofen Bertrand Russell en Sartre) en hen die deze draai naar het atheïsme zowel voor zichzelf als voor hun omgeving verbergen, omdat ze er eerlijk van overtuigd zijn dat hun theorieën niets te maken hebben met de traditionele definitie van atheïsme als immoraliteit, anarchisme en libertinage. En toch, zegt Dethier, wanneer je hun theorieën (Kant, Fichte, zelfs Pascal en Descartes) aandachtig bekijkt, dan staan ze veel dichter bij het klassieke atheïsme dan bij het door hen nog beleden christendom. Ik kan me voorstellen dat hier het terrein ligt voor een stevige polemiek met gelovige filosofen en theologen, die er eerder toe geneigd zijn de twijfels van dichters en denkers in een omgekeerde richting te lezen, als het begin van een duistere zoektocht, doorheen de Negatie van het atheïsme, naar het Licht van het geloof. Het zou interessant zijn, indien enkelen van hen op die thesen van Dethier zouden ingaan.

Deze historische overzichten worden onderbroken door een paar "beschouwende", samenvattende hoofdstukken en een besluit, die samen één geheel vormen en daarom misschien ook het best na elkaar zouden worden geplaatst,

bijvoorbeeld als afzonderlijk tweede deel van dit boek, dat daardoor aan leesbaarheid zou winnen. Want dat is een reëel bezwaar: het boek is een goudmijn van informatie en interessante analyses, maar het is zodanig compact dat zelfs een filosofisch geschoolde lezer soms duizelt van de encyclopedische gegevens, citaten en inzichten die als een schitterend vuurwerk openspatten, om dan weer in het donker van de ingespannen lectuur te verdwijnen. Het zou echter jammer zijn, indien de moeilijkheidsgraad van de lectuur, en die valt niet te ontkennen, de verspreiding van dit boek zou belemmeren, omdat het zowel voor gelovigen als ongelovigen een gezonde les in op kennis gevestigde bescheidenheid is en het de nog steeds gapende kloof tussen de zuilen helpt te overbruggen, zonder daarom de anderen naar de eigen kant te willen overhalen. Dethier is geen missionaris of zelfs apologeet van het atheïsme. Hij staat rustig en erudiet in die traditie en tracht van daaruit een dialoog aan te gaan, zowel met de traditionele gelovige "tegenstander" als met vele vrijzinnige zusterzielen die zich emotioneel nog altijd in de negentiende eeuw bevinden. En die is, zoals we zouden moeten weten, al bijna een eeuw voorbij.

Ludo Abicht

Hubert Dethier, De Geschiedenis van het Atheïsme, Antwerpen-Baarn: Hade-wijch, 1995, 206p.

Kijkcijfers, maatschappij en beeldtaal

De openbare omroep heeft het moeilijk, geen kat die daaraan twijfelt. Om de haverklap wordt er wel eens een schot gelost voor de BRT-boeg en de dalende kijkcijfers van TV1 en TV2 zijn onderwerp van menig ongenoegen. De radio blijft hier voorlopig van gespaard, maar met de kapers op de kust worden ook daar de messen geslepen.

Het lijkt er op dat niemand nog een uitweg weet. Voor de ene ligt het aan de bureaucratie, de andere zweert op een gebrek aan geld, nog elders meent men incompetentie waar te nemen.

Een lovenswaardige en constructieve bijdrage over de openbare omroep komt van de hand van Paul Bottelberghs, sedert 1986 als producer werkzaam op de BRTN en maker van veel besproken programma's als *TV Tam Tam* en

het jongerenprogramma *X-Press*. Bottelberghs houdt in zijn boekje getiteld, *Na ons de zendvloed? Een nieuwe televisie voor een multiculturele samenleving*, een pleidooi voor een door de overheid betaalde cultureel emanciperende TV-omroep.

Het boekje oogt dun, een schamele 72 bladzijden, maar hoort inhoudelijk bij de zwaargewichten, en daar dragen zijn originele standpunten toe bij. Kortom, een man van het vak die ook denkt over zijn vak. Hij is een van de weinigen die zich echt vragen stellen die verder gaan dan kijkcijfers en die handelen over de maatschappelijke functie van televisie. Volgens Bottelberghs ongewone vragen voor elkeen die in de wandelgangen van de openbare en commerciële omroepen ronddoelt. Programmamakers laten dit debat over aan mediadeskundigen en sociologen, aldus de auteur, en zijn van oordeel dat de sociale functie van hun werk buiten het werkerrein ligt.

De aanklacht is bekend. In politieke kringen heeft men al lang de commerciële vlucht van de omroepen geaccepteerd, zoniet bevorderd. Tot voor enkele jaren bracht de Europese Unie televisie onder bij de commerciële produkten. Slechts zeer recent begint men de fout hiervan in te zien. Maar het zal nog wel een tijdje duren voor we het resultaat van dit nieuwe denken zullen waarnemen.

Televisie is een cultureel produkt, met een maatschappelijke voedingsbodem, zo merkt Bottelberghs op en dus moeten we van de huidige commerciële behandeling van dit cultureel goed af. En hij merkt op: 'Zolang (...) politici hun rol (noodgedwongen?) beperken tot het wettelijk bekrachtigen van evoluties die eigenlijk al lang hebben plaats gevonden, is het debat in se overbodig' (p. 12).

De vervreemding tussen de openbare omroep en zijn publiek is begonnen op het ogenblik dat de kijker genoeg had van de 'belerende, schoolmeesterachtige cultuurspreidingspolitiek' met zijn elitaire normen. De aanval die de commerciële omroepen op de publieke stelsels openden had succes omdat er waarheid school in hun slogans. De openbare omroepen ontdekten de 'terreur van de kijkcijfers' en maakten een slechte immitatie van hun commerciële concurrenten. De spelletjes en soaps die worden geproduceerd zijn niet het probleem, vindt Bottelberghs, wel de manier waarop ze geproduceerd en in beeld worden gebracht. Het beeld is de taal van de omroep en daar wordt elke artistieke, creatieve en kwalitatieve maatstaf verwaarloosd. Elk beeld dat afwijkt van de norm en niet beantwoordt aan de 'nul-grad van kijken' wordt afgevoerd. Bottelberghs komt tot de conclusie dat de openbare omroepen een compleet nieuw paradigma moeten ontwikkelen gebaseerd op het feit dat de omroep kan ontsnappen aan marktmechanismen. Hij moet zich inbedden in zijn maat-

schappelijke functie en uitgaan van een volwaardige televisietaal en -cultuur. Het zou ons te ver leiden om heel Bottelberghs' analyse uit de doeken te doen. Maar hij maakt de vergelijking met de literatuur: bijvoorbeeld 'de multi-lineaire, associatieve en emotionele 'composities' van schrijvers als György Konrád of Pol Hoste bij ons, of het zoeken naar een totaalttekst door Robbrechts' (p. 39). Volgens Bottelberghs is er een parallel tussen de afbraak van de socio-politieke consensus en het fenomeen van de 'politique politicienne' (het spel om de macht en het interesseverlies van het electoraat) enerzijds en 'het feit dat het politieke paradigma waarop de klassieke openbare omroep steunde, niet langer werkzaam is, anderzijds' (p. 49). Dus moet het huidige mediadebat inspelen op het maatschappelijk debat, en dat vindt hij o.a. in de multiculturele samenleving, tm te zoeken naar een nieuwe consensus waarop een nieuwe openbare omroep gevestigd wordt. Bottelberghs maakt duidelijk dat men moet blijven ijveren voor een volwaardige, publieksvriendelijk programma-aanbod. Dat aanbod moet echter getoetst worden aan twee criteria: ethiek en esthetiek. Bovendien moet de openbare omroep motor zijn van de culturele ontwikkeling, 'een centrum van een netwerk dat zich uitstrekt van scholen, kunstacademies en universitaire labo's via theaters, musea en culturele instellingen tot gespecialiseerde toeleveringsbedrijven' (p. 61).

Bottelberghs schreef misschien wat uit zijn buik, maar dit maakt het werk ook krachtig. De originele analyses en stellingen zetten, hoewel misschien niet altijd realistisch, alleszins een andere toon in een debat dat al veel te lang op kijkcijfers en pietluttigheden dobbert.

Ludo De Brabander

Paul Bottelberghs, Na ons de zendvloed? Een nieuwe televisie voor een multiculturele samenleving. Berchem: EPO, 1995, 72p., 298 Fr.

Leo Vindevogel

Leo Vindevogel is een *cause célèbre* uit de Belgische repressiepolitiek na WO II. Net zoals Irma Laplasse er een was. Maar zij is als het ware door een miserabele samenloop van omstandigheden, vergissingen, leugens en meened in een maalstroom van aanhouding, veroordeling en executie terecht gekomen. En al was ze huismoeder in een VNV-gezin, haar proces en haar dood zijn rationeel niet te begrijpen. Dat de herziening van haar proces het amnestiedebat weer hoog zal doen oplaaien, is onvermijdelijk. Maar in de rangen van hen die daar de waarschuwendende vinger tegen opsteken, schuilen precies de laatsten van hen die destijds het zaad gezaaid hebben.

Het geval Vindevogel is anders. Hij wás een collaboratiefiguur. En voordien reeds was hij als politiek geëngageerd man een conservatief van het zeer bekrompen type, zeg maar een reactionair, een geëmotioneerd hater van al wat links was, een aanhanger van het *Deutschtum* in zijn zeer rechtse, *weltge-nesende* variant. Zijn oorlogsgeschiedenis is allesbehalve briljant. Dat blijkt trouwens uit het boek dat het Davidsfonds samen met TAK aan hem wijdde. Het bevat een heldere, zij het beknopte biografische tekst van Geert Desmeyere, het bijzonder boeiende stenografisch verslag in extenso van het proces dat de oud-senator Jan Verroken (CVP) destijds als beginnend journalist volgde, en lezenswaardige juridische kanttekeningen van de hand van mr. Koen Baert.

De hamvraag is evenwel niet wat voor opinies Leo Vindevogel voor en tijdens de bezetting aankleefde. De Belgische rechtspraak kent immers, terecht, geen opiniedelicten. Hoewel, bij lezing van het door Verroken bezorgde stenografisch verslag krijgt men wel eens een andere, onbehaaglijke indruk. Uit de behandeling van de concrete aantijgingen, hoofdzakelijk gevallen van verklikking waaraan Vindevogel zich als oorlogsburgemeester zou hebben schuldig gemaakt, blijkt duidelijk vooringenomenheid vanwege het gerecht, met beïnvloeding en zelfs manipulatie van getuigen. In feite konden de beschuldigingen nooit hard worden gemaakt, maar hield het gerecht ze niettemin aan, en velde het in 1945 een vonnis dat in 1950 geen kans meer zou hebben gemaakt. Men kan Vindevogel moreel heel wat voor de voeten werpen, maar dat is amper een zaak van een rechtbank...

In de kanttekeningen van Koen Baert wordt zeer ad rem uiteengezet dat de rechtsbasis waarop het in 1945 gevelde vonnis steunde, zeer wankel was: besluitwetten die in Londen door de Belgische exilregering uitgevaardigd en in het land niet gekend waren, ontbrekend inzicht in wat administratieve of economische collaboratie betekenden, enz.

Maar ook het antivlaamse aspect was niet afwezig, bij de rechters niet en bij de getuigen evenmin. Weer werd met de verkeerde argumenten en door de verkeerden geoordeeld. Zonder ernstige waarschuwing of correctief vanuit de "vaderlandse" of democratische politieke en perswereld, toen het er nog op aankwam. Een odium dat, ten detrimente van de democratische geloofwaardigheid, zeer op de repressie na WOII is blijven kleven. Inclusief het verzuim te leren uit WO 1.

Onze sympathie voor de mens Vindevogel is gering, ook na de lectuur van de proceshandelingen. Maar voor zijn vonnis en executie kan geen steekhoudende rechtvaardiging worden bedacht. En het boek dat wij hier voorstellen heeft in alle geval het nut dat te belichten.

Jan Debrouwere

Het proces Vindevogel, Leuven: Davidsfonds en Taal Aktiekomitee, 1994, 200p., 695 Fr.